

MOREEL TRAUMA

DE BRUIKBAARHEID VAN EEN
NIEUW KLINISCH CONCEPT

MOREEL TRAUMA IN FILMS

DE INVLOED VAN COLLECTIEVE
OPINIE

MEDEPLICHTIGE OMSTANDERS

Inhoud

4 Moreel trauma

10 Onderzoek naar de collectieve kanten van moral injury

22 Psycholoog Sheila Frankfurt over de rol van schuld en schaamte

27 Integreren in plaats van behandelen

33 Hoe onschuldig ben je als omstander?

36 De kaart van het Indisch Verzet

14 Film maakt de impact van schuldgevoel duidelijk

EN VERDER

- 7 **impact** **INTERVIEW**
De gekte en de schuld
- 18 **impact** **ONDERZOEK**
Moral injury buiten de behandelkamer
- 21 **impact** **COLUMN**
Ilse Raaijmakers: Theater als therapie
- 26 **impact** **COLUMN**
Marjan van de Berg: Zeg maar niks
- 30 **impact** **PRAKTIJK**
Moral injury bij vluchtelingen
- 38 **impact** **INTERVIEW**
Afscheid van Jeroen Knipscheer
- 41 **impact** **BOEKEN**
- 45 **impact** **OPLEIDINGSAGENDA**
- 46 **impact** **NtVP**

Jeroen Knipscheer

Hoofdredacteur Impact Magazine

Een soldaat wil een gewonde vriend redden uit de frontlinie door hem mee te sleuren naar een veilige plek maar geeft hiermee vijandelijke scherpschutters juist vrij spel, waardoor de vriend dodelijk wordt getroffen. In de jaren daarna wordt hij steeds meer verteerd door gevoelens van machteloosheid en schuld. Behandeling is in een dergelijk geval vooral gericht op vermindering van de gevolgen van de 'psychische verwonding', zoals indringende herbelevingen en angst. Maar wat hier evenzeer speelt is een 'morele verwonding'. Een moreel trauma kan ontstaan na een indringende levensbedreigende ervaring waarbij opvattingen over wat rechtvaardig is ernstig worden aangetast. De getroffene stelt vaak diepgaande existentiële vragen bij wat hem of haar is overkomen. Opvattingen over de anderen en de wereld vallen niet meer samen met de mens die hij of zij voor deze ervaring was.

Moreel trauma is een nieuw begrip in het psychotraumaveld. Jackie June ter Heide is de inspirator van dit themanummer over moreel trauma. Het concept is hierin vanuit zowel wetenschappelijke en klinische invalshoeken als ook vanuit het perspectief van hen die het aan den lijve ondervonden, in tal van intrigerende vragen uitgewerkt, zoals: wat is moreel trauma eigenlijk en hoe onderscheidt het zich van (complexe) PTSS, wat is het belang voor de klinische praktijk, en hoe kunnen we mensen die er aan lijden, beter helpen?

Een innovatief en relevant thema voor het eerste nummer van 2019; tevens het laatste waar ik als hoofdredacteur bij betrokken ben. Mijn waardering voor alle redactieleden is bijzonder groot; door hun onvermoeibare inzet en enorme bevoegenheid is de afgelopen 7 jaar ieder kwartaal weer een prachtig tijdschrift gerealiseerd. Ik heb er alle vertrouwen in dat de toekomst van Impact Magazine in goede handen is met de nieuwe hoofdredacteur Ellen Klaassens.

impact over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen

Impact informeert, agendeert en discuteert over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen op zowel mensen, organisaties als samenleving. Het magazine is gericht op mensen die zich beroepsmatig bezighouden met de psychosociale gevolgen van rampen, crisis, oorlog en geweld, zoals hulpverleners, onderzoekers en beleidsmakers. Daarnaast focust Impact zich op een brede groep professionals en anderen met interesse in terugkerende actuele thema's als psychotrauma, psychosociale hulp na rampen en crisis als ook oorlog, vervolging en geweld.

Impact is een uitgave van het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en wordt mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP).

Abonnement Impact komt vier keer per jaar uit, een jaarabonnement kost € 27,50. Abonneren kan door een mail te sturen naar impactredactie@arq.org

Redactie Jeroen Knipscheer (hoofdredacteur), Ingrid van Assouw, Menno van Duin, Joanne Mouthaan, Ilse Raaijmakers en Onno Sinke

Redactie coördinatie Marleen van de Ven
Redactieadres Nienoord 5, 1112 XE Diemen

Telefoon 088-3305190

Mail impactredactie@arq.org

Oplage 1.250 exemplaren

Vorm en productie Bruksvoort Design & Content
ISSN 2543-2591

Er komt steeds meer aandacht voor moral injury, morele verwondingen, die mensen kunnen oplopen na ingrijpende ervaringen. Wat is het precies? In hoeverre is het te onderscheiden van (complexe) PTSS? Is het begrip nuttig of niet? Klinisch psycholoog en theoloog Jackie June ter Heide gaat in dit artikel op deze vragen in.

Een nieuw begrip in het psychotraumaveld

Moreel trauma

Vietnamveteranen bezoeken het Vietnam Monument in Washington.

Sinds in 1980 de posttraumatische stressstoornis (PTSS) is opgenomen in de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-III), hebben onderzoek en behandeling van psychotrauma een grote vlucht genomen. In de zoektocht naar wat psychotrauma behelst, wat werkt in de behandeling en voor wie, worden zo nu en dan nieuwe begrippen geïntroduceerd die al dan niet beklijven. Complexe PTSS is hier een voorbeeld van – een begrip dat in de jaren '90 met het verschijnen van Judith Herman's boek *Trauma en Herstel* expliciet op de agenda is gezet en dat in 2018 een formele diagnose is geworden. De laatste jaren ontstaat er klinisch en wetenschappelijk steeds meer aandacht voor een begrip dat in het Engels *moral injury* wordt genoemd – moreel trauma. De term *moral injury* werd voor het eerst gebruikt door

Jonathan Shay in zijn klassieker over het lot van Vietnam veteranen, *Achilles in Vietnam* (1994). Hoewel Shay uitgebreid aandacht besteedt aan moreel belastende gebeurtenissen in Vietnam en aan de klachten die daaruit voortkomen, gebruikt hij de term zelf haast terloops:

'Door mijn werk met Vietnam veteranen ben ik tot de sterke overtuiging gekomen (...) dat morele verwonding een essentieel onderdeel is van ieder uitzendtrauma dat leidt tot levenslange psychische verwonding. Veteranen kunnen doorgaans herstellen van afschuw, angst en rouw wanneer ze eenmaal terugkeren naar een leven in de burgermaatschappij, zolang "wat juist is" niet ook is geschonden.' (p. 20, vertaling door auteur)
Met andere woorden: morele verwonding belemmert

Bron: Hans Juegen Burkard/air/HH

Jackie June ter Heide

Klinisch psycholoog en theoloog, en als behandelaar en senior onderzoeker werkzaam bij Stichting Centrum '45

veteranen in hun psychisch herstel. Het begrip morele verwonding zoals geschetst door Shay wordt de afgelopen jaren steeds meer ingekleurd. Wat wordt nou precies verstaan onder moral injury? In hoeverre onderscheidt het zich van bestaande begrippen als posttraumatische stressstoornis (PTSS) en complexe PTSS? En helpt het begrip ons klinisch verder? Deze vragen staan centraal in dit artikel.

Wat is moral injury?

De term moral injury verwijst zowel naar het meemaken van moreel belastende gebeurtenissen als naar de psychosociale gevolgen van het meemaken hiervan. De term is afkomstig uit de militaire context en wordt gebruikt om te verwijzen naar schendingen van de morele overtuigingen en verwachtingen van militairen. Litz en collega's (2009) onderscheiden drie soorten ervaringen die variëren in de mate van betrokkenheid van de militair:

1. Het zelf toebrengen van schade aan anderen, zoals bij het doden van anderen in een staat van razernij.
2. Falen in het voorkómen van schade aan anderen, zoals het toezien hoe burgers worden gedood.
3. Getuige zijn van schendingen door anderen, zoals het zien hoe leidinggevenden misbruik maken van burgers.

Tijdens een uitzending kunnen omstandigheden ontstaan waardoor militairen belemmerd worden in het vertonen van wat zij zien als moreel juist gedrag. Het verlies van collega's of het zelf ternauwernood ontsnappen aan de dood kan leiden tot een oncontroleerbare staat van razernij, waarin militairen anderen schaden op een manier die zij normaliter niet toelaatbaar vinden.

Mensen die lijden aan *moral injury* kunnen last hebben van schuld en schaamte, gevoelens van zinloosheid, waardoelooheid of hopeloosheid

Soms moeten militairen, bijvoorbeeld door een beperkt mandaat, machteloos toezien hoe burgers lijden. Soms ook verhinderen de hiërarchische verhoudingen dat zij anderen kunnen aanspreken op immoreel gedrag. Tijdens deze gebeurtenissen kan de militair niet handelen naar de eigen morele overtuiging dat het oorlogsrecht gerespecteerd moet worden en dat burgers beschermd en geholpen moeten worden. De eigen machteloosheid, met grote schade voor anderen tot gevolg, is moreel schokkend en kan een, wat Litz en collega's noemen, 'blijvende psychische, biologische, spirituele, gedragsmatige en sociale impact' hebben (p. 697). Mensen die lijden aan moral injury kunnen last hebben van schuld en schaamte, gevoelens van zinloosheid, waardoelooheid of hopeloosheid; ze kunnen zich agressief gedragen naar zichzelf of anderen, of hun gevoelens verdoven door middelengebruik; ze kunnen zich vervreemden van vrienden en familie of zich terugtrekken uit de maatschappij. Met andere woorden: mensen die lijden aan moral injury kunnen moeilijk leven met zichzelf, met anderen en de wereld, en met wat ze voor heilig hielden.

Wat is het verschil tussen moral injury en (complexe) PTSS?

Zoals elk ander bruikbaar nieuw begrip, roept het begrip moral injury bij wetenschappers een wens op tot categoriseren en kwantificeren. Wat is dan precies moral injury? Wanneer heb je het wel en wanneer heb je het niet? Wie loopt er risico op het krijgen van moral injury? En hoeveel mensen hebben het dan? Zo ontstaat een risico op reïficatie - met andere woorden: dat moral injury verwordt tot een ding dat je al dan niet kunt hebben. Of er zoiets bestaat, of zou moeten bestaan, als een moral injury syndroom is onderwerp van discussie. Voor het classificeren van de psychische gevolgen van traumatische ervaringen bestaan momenteel twee diagnoses: PTSS en complexe PTSS. Met beide diagnoses heeft het begrip moral injury grote overlap.

Ten tijde van de DSM-IV werd PTSS primair gezien als een angststoornis en werd de behandeling primair gericht op het verminderen van deze angst. In DSM-5 wordt echter erkend dat traumatische gebeurtenissen kunnen leiden tot een breder scala aan klachten. Er is een nieuw cluster gekomen, Cognities en Stemming, waarin aangepaste en nieuwe criteria zijn ondergebracht als overdreven negatieve opvattingen over jezelf, anderen en de wereld; vertekende overtuigingen rondom schuld; en negatieve emoties als schuld en schaamte. Daarnaast zijn roekeloze of zelfdestructieve gedragingen nu als criterium opgenomen in de diagnose. Dergelijke criteria overlappen met de klachten die gezien worden als kenmerkend voor moral injury, en maken daarmee een moral injury diagnose overbodig.

Aandacht voor 'wat juist is' verrijkt het gesprek over psychotrauma dat gedomineerd wordt door een focus op 'wat veilig is'

Ook met complexe PTSS heeft moral injury een grote overlap. Complexe PTSS, sinds 2018 als diagnose opgenomen in de International Classification of Diseases (ICD-11) wordt gekenmerkt door de kernsymptomen van PTSS (herbelevingen, vermijding en hyperarousal), in combinatie met problemen met het reguleren van emoties, hardnekkige overtuigingen van waardoelzaamheid, en moeite met het ervaren van nabijheid. Deze problemen met het reguleren van emoties, zelfbeeld en relaties zouden ontstaan als gevolg van extreme, langdurige of herhaalde ervaringen waaraan het moeilijk of onmogelijk is om te ontsnappen. Ook moral injury ontstaat in een dergelijke context: uitgezonden militairen hebben immers vaak beperkte keuzevrijheid en invloed tijdens moreel belastende situaties – enerzijds omdat zij geacht worden bevelen op te volgen, anderzijds omdat zij mentaal onder zeer hoge druk staan. De klachten die kunnen ontstaan na moreel trauma voldoen ook aan de aanvullende criteria voor complexe PTSS: heftige schuld en schaamte, zelfverwijt, en sociaal afstand houden. Daarmee vormen zowel een PTSS-diagnose volgens DSM-5 als een complexe PTSS-diagnose volgens ICD-11 geschikte diagnoses voor veteranen die lijden aan moral injury.

Wat hebben we aan het begrip moral injury?

De huidige (complexe) PTSS-diagnoses mogen dan een eventuele moral injury diagnose het bestaansrecht ontnemen, als klinisch begrip is moral injury van grote waarde. Klinische aandacht voor de schending van 'wat juist is', maakt een gesprek mogelijk over principes als eerlijkheid, rechtvaardigheid, eerbaarheid, over zorg-

zaam of verantwoordelijk gedrag, over gevoelens als verontwaardiging, schuld en schaamte. Aandacht voor 'wat juist is' verrijkt het gesprek over psychotrauma dat gedomineerd wordt door een focus op 'wat veilig is'. Dit brede gesprek kan een grote erkenning geven aan de belevingswereld van veteranen en kan gevoerd worden in allerlei gelederen van de veteranenzorg.

Ook voor andere getraumatiseerde patiëntengroepen dan veteranen is een focus op morele aspecten van traumatische ervaringen waardevol. Voor politieagenten is de dood van een kind niet alleen schokkend omdat het afschuwelijk is om te zien, maar ook omdat ze het als hun morele plicht beschouwen om kinderen te beschermen. In de steek gelaten worden door een collega tijdens een incident is niet alleen schokkend omdat daardoor gevaarlijke situaties ontstaan, maar ook omdat collega's in de geüniformeerde dienst de morele plicht hebben om voor elkaar te zorgen. Verkracht worden is niet alleen schokkend omdat het kan leiden tot lichamelijke verwonding en mogelijk zelfs de dood, maar ook omdat morele normen omtrent eerbaarheid ermee geschonden worden. Ook in dergelijke gevallen kan er moreel trauma ontstaan, wat pleit voor een verbreding van het begrip moral injury buiten de militaire context. Niet iedereen is het hier overigens mee eens, zoals blijkt uit het interview met Sheila Frankfurt verderop in dit nummer.

Een klinisch waardevol concept dus, dat morele trauma, waarover het laatste woord nog niet is gezegd. Terwijl klinici en wetenschappers zich buigen over de uitwerking van de details, wijst het concept van Jonathan Shay ons op iets wat wij in onze gesecculariseerde maatschappij en binnen de evidence-based psychiatrie langzaam aan het vergeten waren: dat wij morele wezens zijn en dat leven in een rechtvaardige wereld voor ons van even groot belang is als leven in een veilige wereld.

REFERENTIES

Herman, J. L. (1993). *Trauma en herstel: De gevolgen van geweld – van mishandeling thuis tot politiek geweld*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29, 695-706.

Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. New York: Scribner.

Bart Nauta

*Historicus en junior beleids onderzoeker/
adviseur bij Arq Kenniscentrum Oorlog,
Vervolging en Geweld*

De gekte en de schuld

Fotobewerking: Hans van Bruksvoort

Een overschrijding van een morele grens, in de wetenschappelijke literatuur aangeduid als een act of transgression, wordt gezien als een oorzaak van moral injury. Gepensioneerd politieagent Erik en veteraan Steven, beiden in behandeling bij Centrum '45, maakten het mee. Het liet diepe sporen na.

Erik

Het is buiten grijs wanneer Erik, een gepensioneerd politieagent met een vriendelijk gezicht, de deur van zijn huis opendoet. De woonkamer is bedekt met een warm tapijt, aan de muur hangt een politiesabel, een wapen dat de politie niet meer gebruikte toen Erik in dienst trad: een relikwie uit verloren dagen. Zijn thuis is een veilige haven, weg van de alledaagse prikkels die hem buiten kunnen overvallen.

Jarenlang stond Erik oog in oog met de grauwe realiteit van criminaliteit, mensenhandel en geweld. Als jonge diender kwam hij al vroeg in zijn carrière in aanraking

met een gebeurtenis die hem zijn hele leven zou tekenen. Het begon met een melding uit de meldkamer: er was een overval gaande. 'Ik dacht: die is voor mij, die laat ik niet gaan,' vertelt Erik zittend in zijn bankstel, voorovergebogen terwijl hij met zijn handen op zijn knieën steunt.

'Op de plaats van overval stond ik samen met mijn collega buiten te wachten. Zodra de overvaller naar buiten zou komen, zou ik hem pakken en aanhouden. Hij kwam, zag me en greep onmiddellijk naar zijn wapen. Hij was niet van plan zich over te geven. In een fractie van een seconde begreep ik: dit gaat mis. Het is hij of ik. Dus schoot ik op zijn arm. Hij rolde en schreeuwde van de pijn.

Op hetzelfde moment bleek dat er nog een tweede overvaller was. Dat wisten we niet, dat was een inschattingsfout. Die overvaller besloot een vrouw te gijzelen met een wapen op haar hoofd. Ze kwamen naar buiten en schuifelden weg. Samen met mijn collega hielden we de tweede overvaller op enkele meters afstand. Mijn collega riep: "Mevrouw laat u vallen". Daarop leek de overvaller de vrouw echt te willen doodschieten. Toen openden wij het vuur.'

'Het ging razendsnel, het hele incident duurde hooguit een kwartier', zegt Erik. Later op het politiebureau hoorde hij dat de overvallers waren overleden. 'Ik begon te trillen toen ik het verhaal schriftelijk moest rapporteren. We begrepen hoe ernstig dit was.' Hij ging nog langs een bedrijfsarts om te kijken of alles goed ging en werd daarna naar huis gebracht. De volgende dag werd hij drie dagen lang door de rijksrecherche verhoord.

'Na dat verhoor is er nooit meer over het incident gesproken, niet door de leiding, niet door de officier van justitie, niet door de hulpverlening, niet door mijzelf. Ik deed weer normaal surveillancewerk, het ging als een automatisme door. In de krant moest ik lezen dat de minister vond dat we rechtmatig hadden opgetreden. Het is nu tientallen jaren geleden maar tot op de dag van vandaag heb ik nooit van de politie gehoord dat ik juist heb gehandeld. Ik heb nooit de waardering en steun ervaren vanuit de politie, ook niet voor de problemen die ik door dit werk kreeg. Ik voel dat de politie mij in de steek heeft gelaten. Als ik erover praat word ik haast agressief.'

'Mijn vrouw zag me veranderen. "Je wordt harder en cynischer", zei ze. Ik antwoordde: "Ik werk niet bij de

groenvoorziening, ik maak ernstige dingen mee en daar verander ik kennelijk door, dit moet je maar leren accepteren." Ik had helemaal niet door dat de PTSS eigenlijk al aan het toeslaan was. Ik werd angstig, had altijd mijn wapen bij me, ik was altijd alert. Tijdens de behandeling bij Centrum '45 begreep ik dat dit kwam van de doodsbetredigende situatie tijdens de overval.'

Naast de terugkerende angst is er de confrontatie met het noodlot. Erik staat plotseling op. 'Ik besef me dat ik mensen gedood heb, ik heb de overvallers zien sterven. Een paar jaar later vernam ik dat mijn collega zelfmoord heeft gepleegd, hij liet zijn jonge gezin na. Dat kwam heel hard bij mij binnen. Hij vond dat hij geen recht meer had om te leven omdat hij iemand had gedood. Een paar dagen voor zijn dood kwam hij naar me toe omdat hij met me wilde praten, ik wimpelde dat af door te zeggen dat ik geen tijd had. Was ik dat gesprek maar wel aangegaan.'

'Ik voel dat de politie mij in de steek heeft gelaten. Als ik erover praat word ik haast agressief.'

'De nasleep van alles wat ik heb meegemaakt staat in het teken van verlies. Ik ben mezelf verloren. Ik zeg weleens: ik heb geen PTSS, ik ben het geworden. Mijn huwelijk ben ik kwijt, de hechte band met mijn kinderen ook. Ik ben mijn onschuld verloren. Voor mijn gevoel heb ik bloed aan mijn handen, ondanks dat ik als agent deed wat ik moest doen. Ik voel de morele pijn en het morele schuldgevoel dat door mijn beslissingen drie doden zijn gevallen: de twee overvallers - die ook een familie hadden - en mijn eigen collega. Als ik niet zo gretig was geweest om erop af te gaan was het heel anders gelopen.'

Erik gaat weer zitten. 'Wat is nou de zin geweest van mijn veertig jaar politiewerk? De criminaliteit is alleen maar toegenomen, alsof alles wat ik gedaan heb niks heeft geholpen. We hebben alleen maar met verliezers te maken. Ik ben mezelf en mijn gezin kwijt. Het heeft onthechting opgeleverd en vervreemding van de maatschappij.'

Er is ook een andere kant, beseft Erik: 'Het politiewerk zit in mijn DNA, het heeft mijn leven bepaald. Tegelijkertijd besef ik dat ik ook veel goede dingen heb gedaan voor mensen. Mijn loopbaan was een jongensboek, ik had het niet willen missen.' De politiesabel aan de muur is er bewijs van.

Politie op straat in De Pijp, 2004 (de personen op deze foto komen niet in het artikel voor).

Steven

Steven pakt zijn telefoon en laat een nummer horen. Er klinkt een gitaarriff met echo's van de surfmuziek van de jaren zestig en een hevig vervormde ruis bovenop agressieve drums. IJzingwekkend zingt de leadzanger: *'I've got a garbage brain, it's driving me insane'*. Deze muziek maakt hem kalm na de morele verwarring van een incident in Afghanistan.

Afghanistan was zijn derde en laatste uitzending, daarvoor was hij twee keer naar Bosnië geweest en was hij onderdeel van Dutchbat-III. Voor idealen en avontuur ging Steven naar Bosnië. Hij zat bij de verbindingdienst in Simin Han en handelde de inkomende en uitkomende berichten van Dutchbat af. Hij herinnert zich de inkomende mortierbeschietingen en de dood van Jeffrey Broere. Het uitblijven van luchtsteun, het idee in de steek gelaten te worden door alles en iedereen: het strookte voor Steven niet met het verwachte plaatje.

Het volgende bleef hem ook bij, legt Steven uit: 'Ik reed in de vrachtwagen terug naar het kamp. Er draaide plots een vrachtwagen met een aantal moslimstrijders de weg op. Een van hen richtte zijn ak-47 op mij. Ik kon niks doen. Schiet hij of schiet hij niet?' Het liep met een sisser af maar Steven heeft altijd nog moeite met de angst en de machteloosheid van dat moment.

Toen kwam de nasleep van de missie: 'Ik ben daar zo kwaad over, ik ben verbolgen over hoe de media over ons schreef, ze wisten van toeten noch blazen. Elke militair wilde actie ondernemen maar we konden niet, we mochten niet, we hadden de middelen niet. We zijn er allemaal op afgerekend. Na Dutchbat werd ik bloedlink op alles en iedereen, er hoefde maar een winkelwagen tegen mijn hielen aan te komen. Ook werd ik bloedfanatiek in mijn werk bij Defensie. Ik wilde zaken rechtzetten, laten zien dat we het als militairen konden.'

'Dutchbat was geen missie waar ik trots op ben. Met Afghanistan kwam de kans om mezelf te bewijzen. Ik was plaatsvervangend pelotonscommandant van de pantsergenie. Bermbommen zoeken, een belangrijke taak. Elke club die buiten het kamp ging, kon terecht komen in vuurgevechten, van enkele schoten tot een strijd van een paar uur lang.'

'We hadden een opdracht een aantal qal'ahs, afgesloten huizenblokken, te doorzoeken om uit te vinden waar mortierbeschietingen vandaan kwamen. Met een peloton van Afghanen en rond de vijf Nederlanders trokken we door het Afghaanse platteland. We liepen langs een muur

Afghanistan, 2018.

van een qal'ah. Naast ons was een open maisveld, iets verderop lag een bosrand.'

'Ik keek naar het maisveld. Ik zag op 60 meter afstand twee kinderen. Een jongetje van vijf à tien jaar en een jongen van ongeveer twaalf. Op datzelfde moment werd er vanachter die kinderen op ons gevuurd. Iedereen ging plat. We hadden bijna geen dekking. We konden niks terug doen. We lagen vast. Die kinderen waren daar neergezet als menselijk schild, dat kan niet anders.' Het lukte Steven en zijn kameraden om de aanvallers terug te drijven. Hij voegt eraan toe: 'Ik weet niet wat er met de kinderen is gebeurd.'

'De kogels vlogen wel vaker over mijn hoofd in Afghanistan. Er zijn momenten geweest dat ik terugschoot en dat er luchtsteun kwam. Dat was gaaf, daarvoor doe je je werk. Maar dit incident kon ik niet plaatsen. De momenten waar ik last van heb zijn die van machteloosheid, dat je niks terug kan doen. Dit voorval steekt me vooral omdat dit buiten alle normen gaat, dit past niet in het boekje menselijkheid. Dit kan ik geen plek geven.'

Steven pauzeert even en vervolgt dan: 'Vuurgevechten begrijp ik, het is oorlog, die horen erbij. Alle gereedschappen die ik bij Centrum '45 heb geleerd om met de gebeurtenissen om te gaan - zoals uitzoomen van de situatie en de tegenstander begrijpen en vergeven - moet ik hier inzetten. Maar dan is het alsnog moeilijk te verkroppen. Het enige positieve dat ik van dit incident kan maken, is dat het dan maar bewijst wie ik ben als mens, waar ik sta met normen en waarden. Dit was een keiharde morele grens.'

Hij legt zijn telefoon op tafel. 'Als ik aan dit incident denk dan zet ik muziek aan, het staat de gekte toe.' Er is een nummer dat hier wel past, legt Steven uit. 'Het heet *Human Fly* van The Cramps.' De gitaarriff zwelt aan. 'Dit is de gekte', zegt Steven. De drums barsten los. 'Nu zit je in een malle molen van gekte, maar je krijgt er een stukje grip over, het is nou eenmaal zo. Al je zintuigen staan op scherp: je ziet alles, je hoort alles. Alles is onder controle.'

Een verkenning

De collectieve kanten van moral injury

Onderzoek naar moral injury richt zich met name op het individu dat klachten zoals schuld en schaamte ervaart. Maar om het ontstaan van moral injury te duiden is het net zo belangrijk ook meer collectieve invloeden en omstandigheden in acht te nemen. In deze verkenning brengen wij de collectieve kanten in kaart en verbinden ze met de individuele gevolgen.

Een nieuw model

De term *moral injury* wordt steeds vaker gebruikt in militaire en academische kringen. Het verwijst naar situaties waarin iemand dingen ziet of doet die radicaal afwijken van de eigen overtuiging over goed en kwaad. Het 'botsen' van, bijvoorbeeld, de overtuiging 'ik ben een goed persoon' en de overtuiging 'ik heb iets onvergeeflijks gedaan' kan leiden tot morele wonden: zelfveroordeling, schuld en schaamte – vandaar de aanduiding injury.¹ Moral injury wordt vaak in één adem genoemd met PTSS, met symptomen en een diagnose die in de praktijk kunnen overlappen, en die bovendien via behandelwijzen verholpen kunnen worden.² Het is waarschijnlijk ook

daarom dat de bestaande literatuur voornamelijk focust op de individuele, klinische gevolgen: het 'injury'-gedeelte. Vanuit een zorgperspectief is dat prima verdedigbaar; in dit artikel gaan we echter op zoek naar het mechanisme waardoor moral injury ontstaat. Het is daarbij nodig om ook de context, de meer collectieve factoren mee te nemen. Deze kregen tot op heden minder aandacht.

Dit terwijl in het begrip moraal reeds collectieve factoren liggen besloten. Moraal wijst immers op een geheel van handelingen en gedragingen die als wenselijk worden gezien door de maatschappelijke of sociale context.³ Of je bijvoorbeeld schuld of schaamte ervaart, kan

Bron: NIMH

samenhangen met het oordeel van anderen over jouw gedrag. Ook hieruit blijkt de rol van de context, de collectieve factoren.

Met dit artikel willen wij zicht bieden op zowel collectieve factoren, als op de samenhang tussen collectieve en individuele processen. Na het bestuderen van een aantal gevestigde theorieën en modellen over moral

Hans te Brake

Sociaal psycholoog en senior beleidsonderzoeker/adviseur bij Arq Kenniscentrum Impact

Bart Nauta

Historicus en junior beleidsonderzoeker/adviseur bij Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Brenschutter voor een brandende woning, Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1947.

injury, attributie, besliskunde en (morele) oordeelsvorming, kwamen we tot een model dat we hier zullen presenteren.

Transgressie

Figuur 1. is de basis van ons model. Figuur 1. is ten dele geïnspireerd op het werk van de Amerikaanse klinische psycholoog Brett Litz. Samen met een groep onderzoekers publiceerde hij in 2009 een voorlopig model waarin een transgressie leidt tot dissonantie, en daarna tot klachten bij het individu.⁴ Voortbordurend op dit werk hebben wij ons afgevraagd wat er precies tussen transgressie en dissonantie gebeurt en hoe daar collectieve factoren op van invloed zijn.

Zoals Litz gaan wij uit van een specifieke gebeurtenis als startpunt van ons model, maar wij noemen dit in tegenstelling tot Litz geen transgressie. Dit omdat het niet precies duidelijk is wat een *transgressive* act is. Dit soort ervaringen worden ook wel aangeduid als moral injurious experiences. Deze termen verwarren echter de gebeurtenis met de uitkomst. Alsof bepaalde gebeurtenissen noodzakelijkerwijs morele schade veroorzaken.⁵ Wij hebben de gebeurtenis zo breed mogelijk aangeduid met *unfolding events*, dit is links aangegeven in het model. De *unfolding event* houdt in dat er iets gebeurt dat mogelijk aanleiding geeft tot moral injury. Iets dat, afhankelijk van wat er daarna gebeurt, morele grenzen overschrijdt.

Figuur 1

De ideeën van Scott Sonenshein (Amerikaanse professor in organisatiekunde aan Rice University) komen van pas om te begrijpen waarom mensen in ethische situaties op een bepaalde manier handelen. Hij staat sceptisch tegenover een rationalistische benadering die stelt dat individuen ethische situaties op de werkvloer beoordelen met uitgebreide rationale redeneringen. Hij legt met zijn *sense-making-intuition model* de nadruk op intuïtieve oordelen en post-hoc rechtvaardigingen.⁶ Dit houdt in dat zodra een individu betekenis geeft aan ethische kwesties, hij onmiddellijk een intuïtief oordeel velt, een automatische affectieve reactie zoals 'goed' of 'fout'. Na deze intuïtieve reactie verklaart en rechtvaardigt het individu zijn reactie tegenover zichzelf en anderen. Pas daarna, post-hoc dus, wordt een rationale redenering ingezet als een middel om zijn oordeel te verklaren of te rechtvaardigen. In het model is deze stap ondergebracht in het blok verklaring en rechtvaardiging.

Op dit proces van verklaring en rechtvaardiging zijn zowel individuele als collectieve factoren van invloed

Collectieve factoren

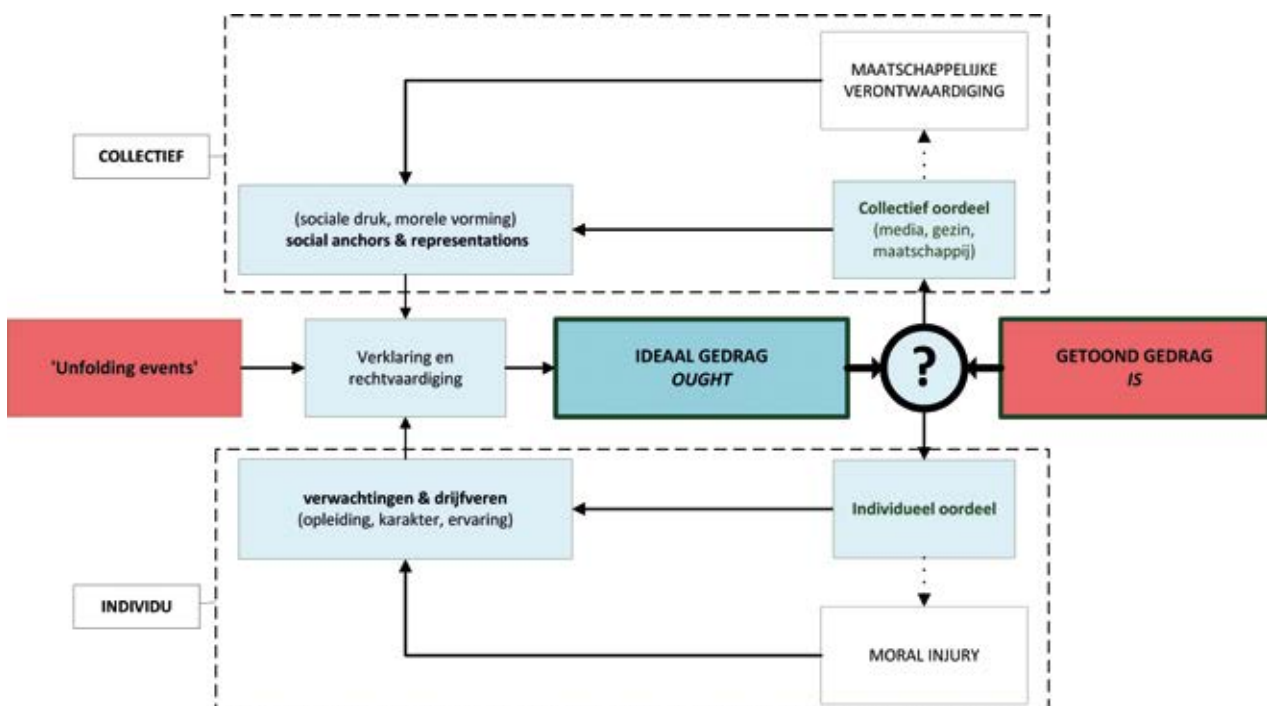
Op dit proces van verklaring en rechtvaardiging zijn zowel individuele als collectieve factoren van invloed. Die zijn aan Figuur 2. (het volledige model) toegevoegd. In het model worden de collectieve factoren weergegeven in het bovenste gedeelte van het figuur, en de individuele

processen aan de onderkant. Bij individuele factoren valt te denken aan scholing en persoonlijk karakter die bepalen hoe iemand een unfolding event inschat.

Op collectief niveau speelt het advies dat mensen krijgen voordat ze een beslissing nemen (in het model als de *social anchors* opgenomen). Ook maken individuen zich een voorstelling van de betekenis die anderen aan dezelfde situatie zouden kunnen toeschrijven (in het model als de *representations* opgenomen). Hier komt ook morele vorming bij kijken, een vorming die al begint in de kinderjaren, maar zich daarna natuurlijk voortzet. De invloed van het organisatieverband zoals Defensie of politie moet daarbij niet onderschat worden. Militaire rekruten worden bijvoorbeeld ondergedompeld in een nieuw moreel systeem, waardoor bovenop de persoonlijke (privé) moraal en ethiek dan een laag beroepsethiek komt.

Is en ought

Na het blok verklaring en rechtvaardiging komt er een essentieel punt in het model, waar het vraagteken de spil van is. Het vraagteken staat voor de dissonantie die kan ontstaan zodra het getoonde gedrag (het objectieve gedrag) en het moreel wenselijke gedrag, ook wel het ideale gedrag, met elkaar in tegenspraak zijn. Er is sprake van spanning tussen datgene dat zou moeten (*ought*) en het daadwerkelijke getoonde gedrag (*is*).⁷ Het individu voelt een zekere verantwoordelijkheid voor het getoonde gedrag, zelfs als deze in een bepaalde situatie niets kon doen, of moest kiezen tussen twee kwaden.

Figuur 2

Het moet gezegd worden dat in veel gevallen het individu in staat is zijn gedrag te verklaren en daarmee de dissonantie kan oplossen. De mens heeft dan ook een natuurlijke behoefte om dit soort cognitieve dissonanties te elimineren.⁸ Als ze toch ontstaan, gaat hij proberen deze te rationaliseren om psychologisch ongemak te verminderen. Neem als voorbeeld de roker die weet dat roken slecht voor hem is. Om het psychologisch ongemak van de inconsistentie tussen deze kennis en zijn gedrag op te lossen kan hij denken: 'Ach ja, er schuilt meer gevaar in het verkeer'.⁹

Soms lukt het echter niet om de cognitieve dissonantie weg te nemen. Of lukt het in eerste instantie wel, maar ontstaat er later alsnog twijfel. In beide gevallen kan het de opmaat zijn tot moral injury. Dit is de uitkomst van een veelheid aan invloeden, deels individueel bepaald, maar voor een minstens zo groot deel door krachten buiten de persoon zelf beïnvloed. In bepaalde gevallen velt het collectief eveneens een oordeel over het handelen van het individu. Het oordeel door maatschappij, organisatie, familie of andere omstanders – irrelevant of die het bij het juiste eind hebben – kan van grote invloed zijn op de ervaren dissonantie. Het kan een eerdere balans verstoren.

Waar ooit consonantie was, kan dan op een later moment alsnog dissonantie ontstaan; weergegeven door de (circulaire) pijlen in Figuur 2. Daarbij komt dat de publieke opinies in de loop van de tijd veranderen. Denk bijvoorbeeld aan een Nederlandse militair die vocht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949), een strijd die Nederland toen verloor. Hij keerde terug in een Nederlandse samenleving die de oorlog vooral wilde vergeten en over het algemeen een anti-militaire houding had.¹⁰ Bovendien kwam er in de loop der jaren in toenemende mate aandacht voor de oorlogsmisdaden begaan door Nederlandse militairen.

Maatschappelijk oordeel

In het model hebben we geprobeerd visueel inzichtelijk te maken hoe zowel individuele (onderste deel van Figuur 2.) als collectieve (bovenste deel van Figuur 2.) factoren van belang zijn in het omgaan met situaties die dissonantie veroorzaken. Duidelijk is dat collectieve factoren betrokken moeten worden in dit proces, en dus in het denken over moral injury.

Deze conclusie heeft praktische consequenties. Het betekent dat voor een militair, die voor een moeilijke morele situatie heeft gestaan en toen de nodige dissonantie heeft ervaren, de kille ontvangst van het thuisfront en de

openlijke kritiek op het nut van een militaire missie een extra belasting kunnen zijn. Hetzelfde geldt voor andere beroepsgroepen – zoals artsen, politiemensen en gezinsvoogden – waarin professionals morele keuzes moeten maken die onderwerp zijn van publieke discussies en media aandacht. Als we weten dat collectieve factoren een belangrijke oorzaak zijn van morele belasting, dan is het ook een collectieve uitdaging om de negatieve gevolgen voor het individu te beperken. We hopen dat ons verkennend model kan bijdragen om hier meer grip op te krijgen.

REFERENTIES

1. Voor belangrijke publicaties zie bijvoorbeeld: Litz, Brett T., Nathan Stein, Eileen Delaney, Leslie Lebowitz, William P. Nash, Caroline Silva & Shira Maguen, 'Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy', *Clinical Psychology Review* (2009) 2:9, 695-706; Farnsworth, Jacob K., Kent D. Drescher, Jason A. Nieuwsma, Robyn B. Walser & Joseph M. Currier, 'The Role of Moral Emotions in Military Trauma: Implications for the Study and Treatment of Moral Injury', *Review of General Psychology* (2014) 18:4, 255; Frankfurt, Sheila, & Patricia Frazier, 'A Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans', *Military Psychology* (2016).
2. Zie bijvoorbeeld: Litz, Stein, Delaney, Lebowitz, Nash, Silva & Maguen, 'Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy', *Clinical Psychology Review*. Welbeschouwd is klinisch welzeker een onderscheid aan te brengen. Waar bijvoorbeeld PTSS-modellen een centrale dreiging (het A1 criterium) en angst gerelateerde reacties centraal zetten, gaat het bij moral injury om een 'morele overtreding', of transgressie, en benadrukt het emoties zoals schaamte en schuldgevoelens.
3. Gert, Bernard & Gert, Joshua, "The Definition of Morality", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (versie herfst 2017), Edward N. Zalta (red.) <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/morality-definition/>
4. Litz, Stein, Delaney, Lebowitz, Nash, Silva & Maguen, 'Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy', *Clinical Psychology Review*.
5. Dit blijkt uit een literature review uit 2016, zie: Frankfurt & Frazier, 'A Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans', *Military Psychology* (2016) 2.
6. Sonenshein, 'The role of construction, intuition, and justification in responding to ethical issues at work: The sensemaking-intuition model', *Academy of Management Review* (2007) 32:4, 1031.
7. Vrij naar David Hume's *Is-ought fallacy* in *A Treatise of Human Nature* (1738).
8. Festinger, Leon, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford 1957).
9. Metin, Irem, & Selin Metin Camgoz, 'The advances in the History of Cognitive Dissonance Theory', *International Journal of Humanities and Social Science* (2011) 1:6, 132.
10. Krimp, Renske & Ilse Raaijmakers, *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien* (Amsterdam 2016) 39.

van The Deer Hunter tot Flandres

(On)blusbaar schuldgevoel

Film kan als geen ander medium de impact van oorlog laten zien. Een beeldende analyse aan de hand van een Amerikaanse en Europese oorlogsfilm.

Scène uit *The Deer Hunter* (1978), met in het midden Michael en Stevie.

In het lang uitgesponnen filmepos *The Deer Hunter* (Michael Cimino, 1978) zit in het eerste uur een schijnbaar overbodige scène. Drie vrienden uit het Amerikaanse staalstadje Clairton, Pennsylvania, staan op het punt om uitgezonden te worden naar Vietnam. Het afscheid van de jongens, 'serving God and country proudly' aldus een spandoek, wordt gecombineerd met de bruiloft van een van hen. Te midden van het feestgedruis worden bruidegom Stevie, Michael en Nicky een 'Green Beret' gewaar die in een aanpalende ruimte aan de bar zit. Terwijl de sergeant het door Michael aangeboden drankje nuttigt, komt tot ontsteltenis van de vrienden uit de mond van de man niet meer dan een aantal keren 'fuck it.' Dit terzijde in het verhaal fungeert als een mise-en-abyme voor de film: zoals de picobello aangeklede Green Beret als held wordt aangezien, zo heeft *The Deer Hunter* met zijn meesterlijk uitgelichte cinematografie de klassieke allure van een succesverhaal. Maar het met zijn decorum detonerende gevloek duidt erop dat de sergeant een man is die te veel heeft gezien, waarover hij niet kan vertellen. Analoog hieraan botst de epische aanblik van de film met het droeve verloop van het verhaal: te midden van alle bruithed in het chaotische Vietnam zal heldendom een illusie blijken.

Peter Verstraten

Universitair docent Film- en Literatuurwetenschap aan de Universiteit Leiden

Ternauwernood ontsnapt aan de dood valt Stevie uit een reddingshelikopter in een rivier in Vietnam. Michael springt hem achterna om hem te helpen, waardoor hij Nicky uit het oog verliest. Juist Nicky had hem voor vertrek nadrukkelijk verzocht: 'Don't leave me over there, Michael.' Terwijl Stevie na het verlies van beide benen in een Amerikaans ziekenhuis belandt, blijft Nicky doorgedraaid achter in Vietnam. Alleen Michael wacht een heldenontvangst, maar vervreemd als hij is van het leven in Clairton, ontloopt hij de huldeblijken. Als de meest gedisciplineerde van de drie wordt hij geplaagd door schuldgevoel: hij heeft zijn belofte aan Nicky geschonden. Zoals Sigmund Freud stelde in 'Het onbehagen in de cultuur,' hoe rechtschapener een mens qua inborst is dankzij een sterk ontwikkelde innerlijke autoriteit, hoe zwaarder dat schuldgevoel gaat knagen. Michael keert terug naar Vietnam om zijn belofte gestand te doen, maar Nicky is inmiddels een gedrogeerde deelnemer aan potjes Russische roulette. Het is slechts wachten op de fatale kogel.

hoe rechtschapener een mens qua inborst is, hoe zwaarder dat schuldgevoel gaat knagen

The Deer Hunter bood indertijd een ontnuchterende kijk op het wedervaren van Vietnam-veteranen. Die ont-nuchtering is des te sterker omdat Cimino vasthoudt aan zijn klassieke stijl, zelfs als het noodlot toeslaat. Afgereisd met beelden van heldenmoed in hun achterhoofd bleken de jongens veel te gebrekkig geprepareerd voor een simpelweg onmogelijk uitvoerbare missie. Na de begrafenis van de tijdens Russische roulette overleden Nicky zingen zijn vrienden, inclusief Michael en Stevie, 'God bless America,' maar dat dient slechts om hun aller ongemak af te dekken.

Toen kritische films als *The Deer Hunter*, *Coming Home* (Hal Ashby, 1978) en *Apocalypse Now* (Francis Ford Coppola, 1979) in de periode van president Jimmy Carter

werden uitgebracht, golden ze overwegend als blijk van het gelijk van de demonstranten tegen de Vietnam-oorlog: het is maar goed dat we de aftocht hebben geblazen, want het was een kansloze strijd met te veel zinloze offers. Dit sentiment kantelt in de vroege jaren tachtig als de voormalige cowboy-acteur Ronald Reagan president is geworden, zo betoogt Susan Jeffords: door de voortijdige terugtrekking hebben de soldaten de oorlog niet kunnen winnen. Laffe autoriteiten hadden indertijd de oren laten hangen naar de 'linkse pacifisten' met hun luidruchtige protesten. Zij zijn debet aan de nederlaag, niet de troepenmacht. Deze gewijzigde visie op de verloren oorlog loopt parallel met de verschuiving van Michael naar spierbundel John Rambo uit *First Blood* (Ted Kotcheff, 1982) en *Rambo: First Blood, Part II* (George P. Cosmatos, 1985). De eerste ontliet moedwillig de heldenontvangst, terwijl de tweede klaagt dat hij bij thuiskomst slechts minachting kreeg. Michael keerde terug om Nicky te halen, te vergeefs. Maar Rambo reist in deel 2 opnieuw naar Vietnam af, dit keer als eenmans-guerrilla. Hij wil allerlei krijgsgevangen soldaten naar Amerika halen, maar bureaucraten spreken geringschattend over 'forgotten ghosts.' Zij willen Rambo's missie saboteren, omdat de actie zal blootleggen dat de Amerikaanse overheid zich niet heeft bekommerd om haar eigen soldaten. In feite zijn de bureaucraten pittigere tegenstanders voor Rambo dan de Vietnamese bewakers.

Door de omstandigheden van de oorlog vindt Michael dat hij moreel tekort is geschoten

Franse art-house

Michael is in *The Deer Hunter* zonder meer de best geprepareerde soldaat van de vrienden. Hij hanteert de ethische 'one shot' code: met zijn kameraden op jacht is hij de enige die een hert met één kogel kan omleggen. Maar door de omstandigheden van de oorlog vindt Michael dat hij moreel tekort is geschoten en heeft hij zijn belofte aan Nicky moeten breken. Aan het eind van Cimino's film is hij een gekwelde ziel. Ook de perfect getrainde Rambo is getraumatiseerd geraakt en door toedoen van door de politiek opgeworpen obstakels is hij gedwongen tot een verlate hersteloperatie. Dankzij bijna bovenmenselijke krachtpatserij probeert hij zijn moreel tekort op te heffen. Omdat *Flandres* (Bruno Dumont, 2006) een Franse art-house film is en dus voor een selectief publiek, heeft die als zodanig veel minder weerklank dan het met vijf Academy Awards (waaronder 'Best Picture') bekroonde epische drama van Cimino en

de actie-blockbusters met Sylvester Stallone als Rambo. Niettemin is *Flandres* relevant, omdat geen titel het ongemak van een soldaat in oorlogssituaties zo genadeloos uitvent als juist deze art-house film van Dumont, die desondanks eindigt met een lichtpuntje.¹

Demester is een jonge, zwijgzame boer op het noord-Franse platteland in Dumonts *Flandres*, gefilmd met

lang aangehouden shots. Hij heeft seks met Barbe onder de bomen naast zijn erf, maar later in het café met zijn vrienden ontkent hij dat zij zijn vriendin is. Barbe is ontstemd en laat zich ter plekke versieren door Blondel, met wie zij een relatie begint. Demester doet alsof het hem niet raakt. Vlak daarop krijgt Demester bericht dat hij met een aantal dorpsgenoten, onder wie ook Blondel, wordt uitgezonden naar een oorlogsgebied. Barbe is emotioneel over het vertrek, maar de mannen ondergaan het onverschillig.

Er is een plotse overgang naar een onherbergzaam landschap. Steeds loert gevaar vanuit de off-screen ruimte. De soldaten worden door ellende getroffen, en de manschappen dunnen uit, door een torpedo, door sluipschutters. De soldaten begaan zelf ook gruweldaden: ze schieten een man lafhartig in de rug, en sommigen houden een vrouw vast die door eerst Blondel en daarna Demester wordt verkracht, getoond vanaf grote afstand. Vlak daarop krijgt Blondel een brief, waarin Barbe schrijft dat ze zwanger is. 'Van jou?' vraagt Demes-

¹ Een andere genadeloze film over een gepijnigde ex-militair is Claude Chabrols meesterwerk *Le Boucher* (1969). De slager Popaul maakt avances naar hoofdonderwijzeres Hélène, maar zij bewaart afstand. Als blijkt dat hij allerlei recente moorden heeft gepleegd als reactie op onverwerkt oorlogsleed, voelt Hélène zich bezwaard: had zij een of meerdere moorden kunnen voorkomen als ze toeschietelijker was geweest naar de slager?

Bron: Youtube.com

Barbe en Demester in Flandres.

ter. 'Ja, van mijn ballen,' antwoordt Blondel, waarna we een langdurige close-up krijgen van Demesters expressievolle gezicht.

De scènes zijn zodanig gemonteerd dat Barbe lichamelijk lijkt te reageren op wat er zich in oorlogsgebied afspeelt

Als de soldaten worden opgepakt, verschijnt de verkrachte vrouw en ze wijst abusievelijk Leclercq aan als dader. Juist hij werd vanwege zijn totale afzijdigheid bij de verkrachting door zijn maten als 'nicht' betiteld. Na de castratie van Leclercq weten Blondel en Demester te ontkomen tijdens een helikopteraanval. Samen dolen ze rond, tot ze van achteren worden beschoten. Blondel wordt geraakt en roept tot Demester om hem niet alleen te laten, maar deze rent toch weg. Vlak daarop krijgen we een aantal seconden zwart beeld en is Demester weer thuis. Het was 'de hel' daar, is alles wat hij te melden heeft.

De oorlogsscènes in *Flandres* zijn steeds afgewisseld met het wedervaren van Barbe. Zij heeft het kind laten weghalen; ze heeft passievolle seks gehad met diverse mannen en is vanwege haar 'zenuwen' in een psychiatrische inrichting opgenomen, waar ze een hysterische aanval krijgt. De scènes zijn zodanig gemonteerd dat

Barbe lichamelijk lijkt te reageren op wat er zich in oorlogsgebied afspeelt. Als ze tot de arts schreeuwt, lijkt dat door de cross-cutting eveneens aan Demester gericht. Bij diens thuiskomst zegt ze dat ze 'gezien' heeft dat hij Blondel achterliet, uit boosheid, omdat zij zwanger van hem was. Demester geeft toe dat hij een klootzak is, maar juist dan omhelst ze hem teder. Deze omhelzing fungeert als contrapunt voor de naargeestige, zwart omrande oorlogsmisdeed. Dankzij haar zintuiglijke intuïtie 'doorziet' Barbe, over tijd en ruimte heen, de ellende waaraan de mannen zijn onderworpen. Haar mystieke inzicht zet zijn bekentenis in gang, die zij op haar beurt beloont met een gebaar van moederlijke genegenheid (Bodde, 241), als om te tonen dat een begin van troost pas mogelijk is voor de soldaat die een bezwaard gemoed openbaart.

REFERENTIES

Bodde, Odile. *Screening the 'War on Terror': The Politics and Aesthetics of Torture in American and European Cinema*. Leiden: Dissertatie, 2016.

Freud, Sigmund. 'Het onbehagen in de cultuur.' *Werken 9* (1924-1929). Vert. Wilfred Oranje. Amsterdam: Boom, 2006: 461-532.

Jeffords, Susan. *The Remasculinization of America: Gender and the Vietnam War*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1989.

Morele, politieke en maatschappelijke aspecten van *moral injury*

Buiten de behandelkamer

'Het was bloedheet, blóedheet. Mensen op elkaar gedrukt, tegen muren aan, allemaal bij elkaar zo... dóódsbang, de dood in de ogen. Ik ga dood, dachten die mensen. Ik ga dood. Help me, help me. Oude mannetjes, vrouwen, vielen flauw. Nou, dus ik heb ze in de kruiwagen gegooid en ben gaan rijden [naar de compound]. Je deed wat je kon. (...) Op dat moment doe je alles fout. Alles. (...) Je kan niet kiezen uit een mensenleven, en een ander mensenleven. Dus ja, je doet het altijd fout. Iedereen op de compound, dat paste niet.'

Aan het woord is een Dutchbat 3-veteraan Daan (een pseudoniem). Hij vertelt over hoe hij tijdens de val van de enclave Srebrenica grote mensenmassa's op zich af zag stromen. Zoals inmiddels welbekend werden in de dagen erna duizenden vluchtende jongens en mannen vermoord. In de daarop volgende weken, maanden en jaren zouden verhitte politieke en publieke debatten ontstaan over wie hier wel en niet verantwoordelijkheid voor droegen.

Daans verhaal is exemplarisch voor *moral injury*. Tegelijkertijd wijst het ook op tekortkomingen in de bestaande theorie hierover. Huidig onderzoek naar *moral injury* richt zich vooral op gezondheidsklachten bij de individuele veteraan als gevolg van moreel grensoverschrijdende ervaringen (transgressie). Er bestaat te weinig aandacht voor zowel de complexiteit van de morele dimensie van morele verwonding als de bredere context ervan. Vanuit de Radboud Universiteit Nijmegen voltooi ik momenteel een interdisciplinair promotieonderzoek naar *moral injury* waarin ik deze complexiteit nader onderzoek. In dit artikel bespreek ik de voorlopige bevindingen hiervan.

Benadering en methodes van het onderzoek

Het onderzoek heeft als doel bij te dragen aan de empirische en theoretische ontwikkeling van het begrip *moral injury*, en aan inspanningen gericht op (de preventie van) *moral injury*. Meer specifiek is het doel inzicht te verkrijgen in (a) de morele dimensies van uitzendgerelateerde problematiek, en (b) de eventuele rol van politieke praktijken en (c) van publieke opvattingen in morele verwonding. *Grounded theory*, een methode van

theorievorming via data-gestuurd onderzoek, vormt de overkoepelende strategie van dit onderzoek. In lijn met deze strategie zijn twee casestudies uitgevoerd onder Nederlandse UNPROFOR- en ISAF-veteranen die respectievelijk naar voormalig Joegoslavië en naar Afghanistan uitgezonden zijn geweest. Data zijn verzameld middels 80 semigestructureerde interviews met deze veteranen, en via participerende observatie bij bijeenkomsten zoals stress- en ethiektrainingen en Veteranendag. Data-analyse vindt plaats op open wijze, volgens *grounded theory*-richtlijnen (Charmaz, 2006) en in de context van bestaande informatie en theorie, om zo inzicht te krijgen in morele, politieke en maatschappelijke dimensies van ervaringen van morele verwonding onder veteranen.

Wanneer veteranen kampten met schuldgevoelens, dan was er meestal sprake van grote tegenstrijdigheid

Morele dimensies van *moral injury*

Om te beginnen blijkt uit dit onderzoek dat de specifieke morele dimensie van *moral injury* vaak complexer is dan momenteel door wetenschappers wordt beschreven. Het huidige begrip gaat impliciet uit van een eenduidige ervaring van morele transgressie en een bijbehorende ondubbelzinnige ervaring van schuld (zie bijvoorbeeld Litz et al., 2009). Maar wanneer de door mij geïnterviewde veteranen kampten met schuldgevoelens, dan was er juist meestal sprake van grote tegenstrijdigheid. Neem veteranen die geconfronteerd waren geweest met een tragisch dilemma, zoals Daan. Aan de

Bron: Edwin Janssen/HH

Terugkeer van Dutchbat uit Bosnië op Soesterberg, 24 juli 1995.

ene kant moesten zij leven met de wetenschap actief betrokken te zijn geweest bij een kwaad, aan de andere kant wisten zij dat zij niet anders konden doen dan wat zij hadden gedaan; ze hadden moeten kiezen tussen twee kwaden.

Als gevolg hiervan ontwikkelden de veteranen die zulke situaties hadden meegemaakt vaak niet alleen diepe schuldgevoelens, maar waren zij er tegelijkertijd van overtuigd dat zij niets 'fouts' hadden gedaan. Hieraan gerelateerd ontwikkelden sommige veteranen een algehele morele disoriëntatie, een diepe verwarring over wat eigenlijk goed en fout is en hoe zinvol het eigenlijk is om te spreken over 'goed' en 'fout' in situaties waarin fout doen onontkoombaar is. Zij kregen geen grip op hun tegenstrijdige gevoelens. Hoewel sommigen uiteindelijk zelf termen uitvonden voor hun gevoelens, zoals 'niet-verwijtbare schuld' en 'schuldig maar niet verantwoordelijk', bleven zij vaak worstelen met een ervaren verlies van vroegere morele vanzelfsprekendheden over goed en kwaad (Molendijk, 2018c).

Politieke dimensies van moral injury

Het feit dat militairen 'instrumenten van de staat' zijn, impliceert een morele afhankelijkheidsverhouding tussen de militair en de staat. Specifiek met betrekking tot de militaire praktijk zijn vragen van goed en kwaad niet privé-eigendom van de militair; het zijn vragen die expliciet gesteld en bediscussieerd worden in het politieke en maatschappelijke domein. En inderdaad, het blijkt dat politieke praktijken niet zelden een rol hebben gespeeld in het ontstaan van moreel verwondende situaties. De missie in Srebrenica vormt een inmiddels berucht voorbeeld van hoe falen in politieke besluitvor-

Tine Molendijk

Cultureel antropoloog en gespecialiseerd in militaire vraagstukken. Verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen als promovenda op onderzoek naar moral injury.

ming desastreuze gevolgen kan hebben. Maar ook bij de Afghanistan-missie blijken politieke praktijken tot kritische situaties te hebben geleid. Zo leidden het frame van 'wederopbouw' en een politieke angst voor dalend maatschappelijk draagvlak ertoe dat militairen soms niet mochten handelen waar ze dat wel hadden willen doen, en dat de hevige gevechten die wel plaatsvonden vaak werden afgezwakt in de publieke voorlichting of zelfs geheel verzwegen.

Bij een groot deel van de veteranen die met moreel schokkende gebeurtenissen zijn geconfronteerd tijdens hun uitzending, leidde deze politieke invloed ertoe dat zij een sterk gevoel van politiek 'verraad' ontwikkelden. Dat uitte zich onder meer in wantrouwen en boosheid. Ook ontstond onder sommige veteranen een zoektocht naar erkenning en reparaties. Heel concreet begonnen sommige veteranen een rechtszaak tegen de Nederlandse staat, formeel voor financiële schadevergoeding, maar vaak ook of vooral voor compensatie in symbolische zin; een rechtszaak zagen zij als 'de enige manier om de Staat te laten boeten' (Molendijk, 2018b).

Miskenning kan leiden tot grote woede, vervreemding en zelfisolering

Maatschappelijke dimensies van moral injury

Naast een ervaring van politiek verraad spraken veel geïnterviewde veteranen over een gevoel van maatschappelijke miskenning. Daarmee doelden zij niet op een gebrek aan waardering, maar op het gevoel dat hun verhalen werden vertekend in de publieke opinie, die hen niet als mensen maar als karikaturen portretteerde. Miskenning in deze zin betekende dus dat hun ervaringen en hun menselijkheid in hun perceptie onrecht werden aangedaan. Het is vanwege deze ervaring dat miskenning een potentieel moreel verwondende ervaring genoemd kan worden: het is een ervaring van onrecht.

Het onderzoek laat zien dat miskenning kan leiden tot grote woede, vervreemding en zelfisolering. Het gebrek

aan bestaande maatschappelijke 'verhalen' die stroken met de eigen uitzendervaringen kan veteranen daarnaast ernstig hinderen in het benoemen en integreren van die ervaringen. Maatschappelijke beschuldigingen kunnen bovendien leiden tot diepe zelftwijfel en schuld en schaamte waar die emoties er anders misschien niet zouden zijn. Immers, schuld en schaamte gaan om hoe een persoon zichzelf bekijkt door de bril van anderen (Molendijk, 2018a).

Conclusie: theoretische en praktische implicaties

Het hier besproken onderzoek heeft zowel theoretische als praktische implicaties. Een eerste belangrijk inzicht is dat gevoelens van schuld, boosheid, en morele desorientatie niet zonder meer als het resultaat van irrationele of 'verstoorde cognities' moeten worden gezien (zoals schuldgevoel wordt beschreven in de DSM-5), maar serieus genomen moeten worden als eventueel gepast. In het moral injury-begrip wordt benadrukt dat vragen over rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid serieus genomen moeten worden, en dat schuldgevoelens en andere morele emoties wel degelijk benaderd kunnen worden als 'gepaste' emoties.

Hieraan gerelateerd lijkt het ten tweede belangrijk om te erkennen dat moral injury nooit alleen een intrapsychische aandoening is, maar dat er altijd meer factoren en actoren betrokken zijn. Voor de moreel verwonde individu betekent dit dat zowel introspectie als 'extraspectie' nodig kan zijn, en meer algemeen impliceert het dat antwoorden op morele verwonding niet alleen gezocht moeten worden in therapie en andere individu-gerichte interventies, maar ook in contextgevoelige maatregelen. De focus zou dan dus niet alleen moeten liggen op training en geestelijke gezondheids-

Antwoorden op morele verwonding moeten niet alleen gezocht worden in therapie

zorg, maar ook op bijvoorbeeld (symbolische) compensatie, erkenning en verzoening.

Ten derde lijkt het waardevol voor zowel veteranen als de samenleving als geheel om aan een meer uitgebreid ethisch vocabulaire te werken: één die de nuances van

Bron: Shutterstock

Monument voor de slachtoffers van de massamoord in Srebrenica, Potocari.

morele verwonding kan helpen doen bevatten en verwerken. Momenteel hebben we bijvoorbeeld geen woord voor het gevoel tegelijkertijd schuldig en niet-schuldig te zijn. Sterker nog, sommigen van ons zullen zo'n paradoxaal gevoel misschien zelfs afwijzen als onlogisch en dus menen dat dit eigenlijk gewoonweg een weggedrukt schuldgevoel is. Meer in het algemeen missen we collectieve verhalen die genuanceerd omgaan met de morele significantie en nasleep van bijvoorbeeld geweldpleging. Tegelijkertijd is er nu het begrip 'moral injury'. Dit begrip, en het onderzoek naar dit begrip, lijken een belangrijke stap te vormen in de ontwikkeling van een meer adequate taal voor morele verwonding.

REFERENTIES

- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695–706.
- Molendijk, T. (2018a). Moral Injury in Relation to Public Debates: The Role of Societal Misrecognition in Moral Conflict-Colored Trauma among Soldiers. *Social Science & Medicine*, 211, 314–320.
- Molendijk, T. (2018b). The Role of Political Practices in Moral Injury: A Study of Afghanistan Veterans. *Political Psychology*, (Online versie voordat publicatie in een editie plaatsvindt. DOI: 10.1111/pops.12503), 1–15.
- Molendijk, T. (2018c). Toward an Interdisciplinary Conceptualization of Moral Injury: From Unequivocal Guilt and Anger to Moral Conflict and Disorientation. *New Ideas in Psychology*, 51, 1–8.

Theater als therapie?

Foto: Casper Koster

Ilse Raaijmakers

Beleidsonderzoeker bij het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en redactielid van Impact Magazine.

De acteur stopt met spelen en kijkt naar de zaal. Licht ongemakkelijk schuif ik op mijn stoel. 'Zegt u het maar, was ik een lafaard of een goede militair?' Hoort dit bij het theaterstuk? Ze gaan toch niet echt met het publiek in discussie?

Precies dat gebeurt. Halverwege de voorstelling *Dark Numbers*, waarbij enkele oud-Dutchbatters herinneringen aan hun missie delen, wordt het spel gestaakt. Als het publiek eenmaal doorheeft wat er wordt verwacht, komen mondjesmaat reacties. 'De mensen in de frontlinie hadden niet dezelfde kennis als de bevelhebbers.' 'Met de kennis van nu is het makkelijk praten.' Ik ben opgelucht als een acteur na tien minuten zegt: 'We gaan weer door, we hebben een voorstelling te spelen.'

Het voorval is typerend voor een bijzondere, maar ongemakkelijke avond. De regisseur van *Dark Numbers* is de Bosnische Tea Tupajić. Zij woonde in Sarajevo toen de oorlog uitbrak; ze was nog maar zeven. Over haar oorlogsgeschiedenis komt de toeschouwer niets te weten, des te meer over wat vijf Dutchbat-veteranen nu nog bezighoudt. Alledaagse gebeurtenissen wisselen elkaar af met intense, aangrijpende verhalen van een missie die het leven van de veteranen volledig op zijn kop zette.

De avond schuurt aan alle kanten. De toneelspelers zijn amateurs. Gepruttel met microfoons en de onwennige houding van sommige acteurs getuigen daarvan. Maar het past bij hun pijnlijke boodschap: de verwoestende impact van oorlog op mensen. Zoals Tupajic in een interview met veteranenblad *Checkpoint* in mei 2018 zegt: 'Oorlog verandert je leven fundamenteel en voor altijd.'

Wat opvalt: hoe jong de veteranen waren toen ze werden uitgezonden, hoeveel levenswijsheden ze daarna nog hebben opgedaan en hoe ze nu (de meesten) als veertigers daarop terugkijken. Als een jeugdzonde bijna. De een kwaad op de persoon die ze toen was. De ander kwaad op de VN die haar dit hebben aangedaan. Theater geeft hen de kans om hun verhaal te vertellen, al hebben de veteranen het soms zichtbaar moeilijk met hun herinneringen. Het delen kan therapeutisch werken en is een vorm van zingeving. Een van de veteranen zegt daarover in *Checkpoint*: 'Het is belangrijk dit te delen zodat het niet allemaal voor niets is geweest.'

Maar het blijft niet bij het individu alleen. Theater is ook een vorm van collectieve therapie. Woede, verdriet, schaamte – alle emoties komen voorbij op het podium en dat heeft ook effect op de zaal. De moord op meer dan 8000 moslimmannen en -jongens in Srebrenica was de enige genocide in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. De verhalen zoals van Dutchbat-III veteranen moeten verteld blijven worden. En wij moeten blijven luisteren, want het is deel van de collectieve geschiedenis. In de woorden van Wim Kok in een uitzending van *Andere Tijden* in september 2015: 'Het boek gaat nooit dicht. Dat boek, met dat inktzwarte laatste hoofdstuk, waarvan er nog steeds regels worden bijgeschreven, dat gaat nooit dicht.'

Ik zag de voorstelling in november 2018 in Den Haag.

Overige speeldata:
www.frascatitheater.nl/darknumbers

Een andere benadering – binnen en buiten de therapiekamer

Schuld & Scha

Psycholoog Sheila Frankfurt promoveerde in 2015 op moral injury bij Amerikaanse veteranen en timmert sindsdien aan de weg als expert op dit onderwerp.

Zij werkt als onderzoeker en behandelaar aan het 'Department of Veterans Affairs, Center of Excellence for Research on Returning War Veterans', waar zij bruggen slaat tussen theorie en praktijk. Zij is met name geïnteresseerd in de mechanismes die leiden tot moral injury, en of er daarbij verschil is tussen het meemaken van moreel ontoelaatbare handelingen en van gewapende strijd tijdens een uitzending. Ook onderzoekt ze de rol van schuld en schaamte bij het ontwikkelen van moral injury. Inmiddels verschenen drie onderzoeksartike-

len over moral injury van haar hand: een review over onderzoek naar moral injury bij veteranen (2016); een artikel over de relatie tussen grensoverschrijdende handelingen, blootstelling aan gewapende strijd en moral injury (2017) en een artikel over de mechanismes van moral injury na militair seksueel trauma en gewapende strijd (2018). Bij het eerste internationale LZV congres in Amsterdam, in april vorig jaar, gaf zij een keynote over moral injury. Jackie June ter Heide sprak haar na afloop van haar lezing in het Marine Etablissement.

Vietnam monument in Washington.

Wat was de belangrijkste uitkomst van je promotie-onderzoek?

Uit mijn onderzoek blijkt dat grensoverschrijdende ervaringen bij militairen samenhangen met PTSS en suïcide, terwijl ervaringen van gewapende strijd samenhangen met PTSS. Het verband tussen grensoverschrijdingen en PTSS en suïcide kan vooral verklaard worden vanuit schuldgevoel, terwijl het verband tussen gewapende strijd en PTSS vooral verklaard kan worden vanuit angst. Daarmee is het een ondersteuning van het idee van

Jackie June ter Heide

Klinisch psycholoog en theoloog, en als behandelaar en senior onderzoeker werkzaam bij Stichting Centrum '45

Bron: Jackie June ter Heide

Sheila Frankfurt

Er ontstaan situaties waarin mensen zich terecht schuldig zouden kunnen voelen over iets wat ze hebben gedaan

moral injury [namelijk dat schuldgevoel over grensoverschrijdend gedrag leidt tot PTSS en bijkomende problematiek, noot van de auteur].

Kun je uit jouw onderzoek concluderen dat het moeilijker is om te leven met schuld dan met angst?

Beide emoties kunnen een heel negatieve invloed hebben op het leven van veteranen. Maar wat belangrijk is, is dat schuld en angst mogelijk een andere benadering vragen. Heftige angst ga je tegen door mensen bloot

te stellen aan situaties die de angst oproepen. Maar schuldgevoelens over iets slechts dat je hebt gedaan, kun je verlichten door acties om iets goed te maken, en door je bewust te worden van je eigen normen en waarden. Je zou ook kunnen zeggen dat schuld het klinisch nog ingewikkelder maakt.

Zou dat te maken kunnen hebben met het feit dat we tegenwoordig weinig woorden tot onze beschikking hebben om te spreken over moraal en over schuld?

Wat uniek is aan schuld en schaamte, is dat het zelfbewuste emoties zijn die weergeven hoe je diep van

Behandeling van moral injury zou niet alleen plaats moeten vinden in de behandelkamer

binnen voelt over jezelf. Het is moeilijk om dit onder ogen te zien en te delen met anderen, omdat je je zo klein en minderwaardig voelt. En vaak wordt schuld gezien als iets onterechts, of als iets neurotisch, dat je zou kunnen oplossen door psychotherapie waarin je kijkt of je gedachten kloppen. Maar in de context van moral injury gaat het om schuldgevoelens over iets dat je hebt gedaan of juist niet hebt gedaan, of wat je hebt gezien, en waarin een diep gekoesterd geloof over wat goed en fout is, is geschonden. Dan ontstaan er situaties waarin mensen zich terecht schuldig zouden kunnen voelen over iets wat ze hebben gedaan, en hulp nodig hebben om met zichzelf te kunnen leven. Hun schuldgevoel wijst er eigenlijk op dat hun geweten goed functioneert.

Je spreekt over het 'verlichten' van schuld. Tegenwoordig is psychotherapie primair gericht op het effectief verminderen van klachten, maar dat is niet de taal die jij gebruikt.

Ik denk dat het behandeldoel bij moral injury vooral is om mensen te helpen om een zinvol leven te leiden dat in overeenstemming is met hun normen en waarden. Ik denk niet dat een vragenlijst voor PTSS vermindering van moral injury goed kan meten. Dat komt ook doordat we nog onvoldoende duidelijk hebben wat moral injury nou precies is. Maar wat we wel kunnen meten is of mensen het gevoel hebben dat hun

Bron: Nationaal Archief/Spaarnestad/UPI

Vietnamese vrouw en Amerikaanse soldaat tijdens schermutselingen bij Bong Son, Zuid-Vietnam 1966.

leven de moeite waard is, en dat gevoel kunnen we ook bevorderen. De behandeling van moral injury zou niet alleen plaats moeten vinden in de therapiekamer, maar ook binnen de gemeenschap en ook vooral door veteranen die hier ervaring mee hebben. Als mensen betekenisvolle relaties hebben, niet geïsoleerd zijn, en hun emoties voelen, is dat een goede indicatie dat ze aan het genezen zijn.

Je vertelt dat nog onvoldoende duidelijk is wat wel en niet valt onder het begrip moral injury. Zit er niet eigenlijk aan ieder interpersoonlijk trauma een morele component?

Seksueel geweld bijvoorbeeld kan ook leiden tot sterke gevoelens van schuld en schaamte.

Ik denk dat het zinvol is om onderscheid te maken tussen schade die ontstaat doordat ik iets heb gedaan of gelaten, versus schade die is ontstaan door iets dat mij is aangedaan. Ze hebben een andere benadering nodig. Schuld over iets dat mij is aangedaan is onterecht en zou je willen uitdagen. Maar de schuldgevoelens die ontstaan door moral injury hangen samen met het realistische idee dat er iets verkeerd is gebeurd en dat de persoon er deel van heeft uitgemaakt, ook al had hij of zij weinig controle en daarmee weinig schuld. In dat geval is het nuttig om die bijdrage uit te pluizen.

Het belangrijkste is dat er een veilige groep ontstaat waarin veteranen hun ervaringen durven delen

Maar misschien kan het begrip moral injury woorden bieden om te spreken over de morele aspecten van traumatische ervaringen in het algemeen?

Moral injury staat momenteel sterk in de aandacht en dan is het verleidelijk om alles moral injury te noemen. Maar een ander begrip dat veel minder aandacht heeft gekregen en wel heel verhelderend is bij seksueel trauma is het begrip *betrayal trauma*. Dat gaat ook over onze morele verwachtingen van anderen en wat er gebeurt wanneer die worden geschaad.

Waar richt het onderzoek van jullie instituut zich momenteel op?

We doen onderzoek naar de definitie van moral injury en van grensoverschrijdende ervaringen. En we zijn binnen een consortium van onderzoekers bezig met het ontwikkelen van een instrument om klachten van moral injury te meten, op basis van interviews met veteranen en zorgverleners. Eén van mijn collega's doet onderzoek

naar *Acceptance and Commitment* therapie, zelf-compassie, mindfulness en psychische flexibiliteit. Dat zijn componenten die bij zouden kunnen dragen aan herstel.

Welke behandeling geeft jullie instituut aan patiënten die last hebben van moral injury?

We geven een combinatie van psycho-educatie en verwerking in groepen. De psycho-educatie gaat over reacties als schuld, schaamte en woede. We helpen mensen om hun emoties waar te nemen, en we praten over externe invloeden op gedrag. Mensen zijn zich er vaak niet van bewust wat voor invloed bijvoorbeeld lawaai, geur en stress kunnen hebben op gedrag. En het belangrijkste is dat er een veilige groep ontstaat waarin veteranen hun ervaringen durven delen, elkaar kunnen steunen en van elkaar kunnen leren. Dat ze weer verbinding maken met elkaar. Daar is moed voor nodig en het vertrouwen dat mensen je niet zullen laten vallen, dat ze kunnen verdragen wat je te zeggen hebt. Vanuit die verbinding stimuleren we mensen om weer verbinding te zoeken met anderen buiten de therapiegroep, en met hun eigen normen en waarden. We vragen hen bijvoorbeeld om iets te doen waarmee ze het contact herstellen met hun familie of iets wat hun eergevoel herstelt.

Een woord als 'eer' hoor je niet zo vaak binnen de klinische psychologie.

Ja, het is jammer dat de klinische psychologie zo medicaliseerd is. Freud zei min of meer dat psychotherapie een *love cure* is. Genezing komt door liefde en werk. Dat is waar een goed leven uit bestaat.

MEER LEZEN VAN SHEILA FRANKFURT?

Frankfurt, S. B., & Frazier, P. (2016). A review of research on moral injury in combat veterans. *Military Psychology*, 28(5), 318-330.

Frankfurt, S. B., Frazier, P., & Engdahl, B. (2017). Indirect relations between transgressive acts and general combat exposure and moral injury. *Military Medicine*, 182(11), 1950-1956. doi: 10.7205/MILMED-D-17-00062.

Frankfurt, S. B., DeBeer, B. B., Morissette, S. B., Kimbrel, N. A., La Bash, H., & Meyer, E. C. (2018). Mechanisms of moral injury following military sexual trauma and combat in post-9/11 U.S. war veterans. *Frontiers of Psychiatry*, 9:520. doi: 10.3389/fpsy.2018.00520.

Bron: Hugo Wilma/Spaarnestad/HH

Nederlandse mariniers tijdens een vuurgevecht, Indonesië 1946.

Marjan van den Berg

Freelance journalist,
marjanvandenbergh.nl

Ssst, zeg maar niks

'Jij hebt geen idee hoe het was.' Mijn broer kan woedend worden, als ik schrijf over vroeger. We hadden dezelfde vader. Overduidelijk. Zoveel zelfs, dat het hem ergert. Maar nog erger vindt hij het, als ik zeg dat hij zo op pap lijkt. Daar wil hij niets van weten.

Broer is van 1942. Zus van 1945. Ik ben van 1955. Van 1946 tot 1949 diende pap in voormalig Nederlands-Indië. 3-12 R.I. In het gedenkboek *Tiga Doeabelas* legde hij een bladwijzer bij de toespraak van Legercommandant Spoor, de dagorder die de 1ste 'politioenele actie' inluide: 'Wapenbroeder! Gij rukt niet op om aan dit land de oorlog te brengen, maar om het vrede te hergeven.' Zo wilde hij het zich herinneren.

Thuis wachtte mijn moeder met mijn broer en zus. Ze woonden in bij paps moeder. In 1949 kwam pap terug. Ergens is hij van de boot gehaald; zijn moeder lag onverwacht op sterven en als hij het laatste deel van de reis over land zou afleggen, was hij misschien nog op tijd. Dat was hij niet. In plaats van slingers en een bord met 'Welkom Thuis' waren er gesloten gordijnen en fluisterend rouwbeklag.

Er kwam een rekening van de overheid; ergens in die afgelopen jaren was hij een paar sokken kwijt geraakt en een hemd. En er kwam een brief van de woningbouwvereniging: hij moest met vrouw en kinderen het huis ontruimen; zijn moeder was hoofdhuurder geweest. Hij zette diezelfde dag zijn dienstwapen, dat hij nog niet had ingeleverd, op het voorhoofd van de directeur van de woningbouwvereniging en vroeg: 'Wie moet zijn huis uit?' Hij mocht blijven.

De nachtmerries kwamen. Midden in de nacht trok hij mama mee uit het bed, om haar te beschermen tegen de beschietingen. Overdag wijdde hij zich aan de heropvoeding van zijn zeven jaar oude zoon, die lang niet zo goed luisterde als hij gewend was van zijn manschappen. Van dat kleine meisje van vier maakte hij met harde hand een zwijgend volgzzaam kind.

Veel later kwam ik. Ik had een lieve vader. Er was in mijn jeugd altijd een moeder die zei: 'Zeg maar niks'. In de loop der jaren veranderde dat in een blik, even haar hoofd schudden en haar lippen tuiten in een geluidloos sssst.

Pap raakte overspannen toen de Vara-documentaire van Herman Wigbold op televisie verscheen.¹ Ssst, zeg maar niks. Toen de biografie van Poncke Princen verscheen, in paps ogen een deserteur die zich tegen zijn landgenoten had gekeerd, was het huis te klein. Ssst, zeg maar niks. Er was in paps hoofd plaats voor zwart en wit. Hij kon niet leven met de nuance. Alle herinneringen waren zorgvuldig weggestopt op een plek waar hij zelf nauwelijks meer bij kon. Hij overleefde door te zwijgen. Als je ergens niet over praat, dan bestaat het immers niet.

Boven zijn rouwkaart wilde hij de tekst 'Old soldiers never die...'. Waarmee hij vervaagde, samen met al zijn verzwegen herinneringen.

Mijn broer zal steigeren als hij dit leest. Ik zou dit niet mogen schrijven. Want als we zwijgen, dan is het er niet. Hij heeft geen idee hoeveel hij ook daarin op zijn vader lijkt. En hij weet ook niet hoeveel ik van die geknoeide man heb gehouden. En hoeveel ik van hem houd. Maar dat zeg ik niet. Kom nou. Ik lijk ook op mijn vader.

1) In 1969 bracht de Vara in Achter het Nieuws onder hoofdredacteur Herman Wigbold drie uitzendingen over misdragingen van Nederlandse militairen in Nederlands-Indië. Indië-veteraan Joop Hueting getuigde van martelingen en zuiveringen. Nederland stond op zijn kop. De Telegraaf kopte een paar dagen later: 'Zinloos en misselijk'. Rechts en Links stond lijnrecht tegenover elkaar. Interessante samenvatting is te vinden op groene.nl/artikel/ik-zeg-u-dat-deze-meneer-liegt.

Erwin Kamp

Hoofd van de dienst Humanistische Geestelijke Verzorging bij Defensie

Moral Injury; wat moet je ermee?

Integreren in plaats van behandelen

Bron: Sake Elzinga/HH

Uitreiking draaginsigne aan Dutchbat III.

In april 2018 werd door de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging bij Defensie het boek *Moral Injury, verborgen littekens van het innerlijke strijdveld* uitgegeven. Het boek bevat verschillende voorbeelden van hoe tegen moral injury kan worden aangekeken. Joachim Duyndam beschrijft in zijn inleiding dat er in de loop der jaren verschillende definities van moral injury zijn gegeven. De persoon die

de definitie formuleert, geeft feitelijk aan hoe hij of zij tegen het onderwerp of vraagstuk aankijkt. In dit artikel zal ik toelichten hoe we bij de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging bij Defensie tegen moral injury aankijken en wat we er in de praktijk mee doen. Met het publiceren van het boek wil de dienst meer aandacht en bewustwording rond moral injury bij onder andere politici en beleidsmakers creëren.

Moral injury en Defensie

Binnen Defensie is meer bewustwording nodig voor moral injury. Ervaringen van veteranen met uitzendingen zijn niet in een keer anders of nieuw maar de manier waarop naar die ervaringen kan worden gekeken wel. Militairen die op uitzending gaan, lopen meer risico's dan militairen die in Nederland werken. Het werken in oorlogsgebied kan gevaar opleveren vanwege onder meer Improvised Explosive Devices (IED's) of vuurcontact met de vijand. Het is belangrijk dat militairen blindelings moeten kunnen vertrouwen op hun buddy, hun leidinggevenden en de politiek die hen op missie stuurt. Militairen zijn bereid het hoogste offer te brengen. Zij moeten kunnen rekenen op steun vanuit hun omgeving.

Moral Injury vanuit een humanistisch mens- en wereldbeeld

Bij de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging kijken we naar moral injury vanuit de context van het

werken bij de Krijgsmacht en vanuit een specifiek mens- en wereldbeeld. Ieder mens heeft een levensbeschouwing. Voor de een is dat wat meer gearticuleerd dan voor de ander. Onderdeel van een levensbeschouwing is iemands mens- en wereldbeeld. De manier van kijken naar de mens en de wereld geeft aan waarin iemand houvast zoekt of gelooft. Humanisten hechten veel waarde aan zelfbeschikking. Zij gaan uit van de eigen kracht van mensen en hebben geen besef van een hogere macht. In die zin vinden zij eigen verantwoordelijkheid en regie in het leven belangrijk. Het kan door omstandigheden zo zijn dat een militair geen eigen regie op zijn leven kan of wil nemen. Bijvoorbeeld als voor een uitzending is bepaald in de *Rules Of Engagement* (ROE's) dat militairen niet mogen ingrijpen in een lokaal conflict. Wanneer je alleen mag toekijken en geen regie kan nemen op het stoppen van geweld dan kan dat iets doen met je morele overtuiging. Je morele kompas kan van koers raken waardoor je last krijgt van schuld en schaamte.

Het Landelijke Zorgsysteem voor Veteranen (LZV) becijferde dat in slechts 50% van de behandelingen de therapie werkt

Geestelijk verzorgers gaan er vanuit dat niet alles in het leven is te genezen. We moeten, als het gaat om gezondheid en kwaliteit van leven, veel breder kijken dan met alleen een medische bril. Humanistische geestelijke verzorgers hebben een holistische benadering van de mens en kijken breder dan vanuit 'brain' en 'mind'. Zij zien de mens als meer dan alleen een (na)denkend wezen, lichamelijke speelt hierin ook een rol. Daarbij gaan zij er ook vanuit dat niet alles in het leven rechtvaardig is. Pijn, verdriet en lijden maken ook een wezenlijk deel van het leven uit. Soms zijn ze door therapie te genezen, maar heel vaak ook niet. Het Landelijke Zorgsysteem voor Veteranen (LZV) becijferde dat in slechts 50% van de behandelingen de therapie werkt.¹ Hoe komt het dat slechts 50% werkt? Wat zegt dat over de diagnose? Wat zegt dat over de toegepaste therapie? We moeten verder kijken dan alleen evidence based therapieën.

Onderzoek Srebrenica veteranen

Een kans om meer onderzoek te doen naar moral injury en zorgbehoeften is het aangekondigde Dutchbat III

¹ Wetenschappelijke Commissie voor Afstemming en Advies (WCAA) van het Landelijk Zorgsysteem voor Veteranen (LZV), 5 juni 2018. Advies over onderzoek naar concept Moral Injury.

onderzoek. Begin 2018 kondigde het Ministerie van Defensie een nieuw onderzoek aan naar de zorgbehoeften van Dutchbat III veteranen. Al vierentwintig jaar worstelt een grote groep veteranen die de moslim enclave Srebrenica moest beveiligen met de gevolgen van de missie. De enclave werd overrompeld door de Serven en meer dan achtduizend mannen en jongens werden vermoord. In de jaren daarna is er veel onderzoek uitgevoerd naar de politieke en militaire kanten van dit humanitaire drama. Na toezeggingen van de minister van Defensie in 2015 vindt nu eindelijk een onderzoek plaats naar hoe het met de Nederlandse veteranen die hierbij betrokken waren gaat.

Interessant is het te kijken welke rol de media hebben gespeeld in de wijze waarop veteranen schuld en schaamte rond hun inzet hebben ervaren. Dat geldt ook voor de ontvangst van de veteranen na terugkeer in Nederland. Wie herinnert zich niet de beelden op de televisie van de hossende Nederlandse militairen met toen nog in hun midden prins Willem-Alexander die feest aan het vieren waren omdat zij Srebrenica mochten verlaten? In de media werden de Nederlanders zowel nationaal als internationaal regelmatig afgeschilderd als lafaards. Zij hadden de moslimbevolking in de steek gelaten. Welke rol speelt deze beeldvorming voor veteranen in het een plaats geven van hun uitzending? Hoe ging de overheid met hun zorgbehoeften om? In welke mate spelen schuld en schaamte een rol bij hun zorgvragen? Het zou interessant zijn om te onderzoeken of deze veteranen niet veel meer last van moral injury hebben dan van PTSS.

Moral Injury; wat moet je ermee?

In antwoord op de vraag wat wij met moral injury moeten, zouden we moeten beginnen met een serieuze onderzoekende houding. In de Verenigde Staten wordt er al sinds de jaren negentig van de vorige eeuw veel aandacht aan besteed bij de behandeling van met name Vietnam veteranen. Nederland zou hier van kunnen leren en moet moral injury niet afdoen als een mode-woord. In Nederland moet er meer bewustwording en voorlichting over moral injury bij veteranen, hun thuisfront, beleidsmakers, zorgverleners en politici komen. Veel van wat nu over moral injury wordt gepubliceerd zijn wetenschappelijke teksten en meestal in het Engels geschreven. De website: www.moralinjury.nl is een eerste door mij geïnitieerde begin in 'Jip en Janneke taal' van meer voorlichting en bewustwording in Nederland.

Daarnaast is meer onderzoek naar moral injury nodig binnen de Nederlandse context. Met name de invloed van cultuur (hoe gaan wij met veteranen om?) en de media (op welke wijze worden veteranen in de media

Bron: Martin Roemerys/HH

Nederlandse ISAF militair passeert een fietser tijdens een patrouille in Kabul, Afghanistan 2002.

afgeschilderd?) zijn interessante onderzoekthema's. Beide invalshoeken maken onderdeel uit van een promotieonderzoek onder o.a. Dutchbat III en Afghanistan veteranen dat Tine Molendijk (zie haar artikel elders in dit nummer) momenteel uitvoert aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Maar ook naar moral injury als een mogelijk gevolg van een militaire uitzending is onderzoek nodig. Hoeveel veteranen kampen met moral injury? Komt moral injury in aanmerking voor bijvoorbeeld een schadeloosstelling door het ministerie van Defensie? En hoe kan moral injury worden afgebakend om te voorkomen dat iedere veteraan die te maken krijgt met een moreel dilemma gelijk moral injury heeft?

Pilot retraiteweek

Tot slot zullen er programma's moeten worden opgezet waarin moral injury kan worden besproken tussen veteranen onderling. Moral injury is geen ziekte en vraagt niet om genezing. Het is een onderdeel van het leven en vraagt om een benaderingswijze waarbij veteranen leren om bijvoorbeeld een morele kwetsuur in hun leven te integreren. Daartoe heeft de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging een pilot ontwikkeld voor een retraiteweek. In het voor- en najaar van 2019 zal er een week speciaal voor veteranen met moral injury worden georganiseerd in een klooster in Brabant. Het klooster biedt rust en veiligheid waarin veteranen in vertrouwen onder deskundige leiding hun morele kwetsuren kunnen onderzoeken en bespreken.

In het concept programma zoals dit nu is ontwikkeld is er veel ruimte ingebouwd voor ontspanning, onderling contact en creatieve werkvormen. Er is aandacht voor lichamelijke beweging in de vorm van yoga, thai chi, horsecoa-

ching en het maken van bijvoorbeeld een wandeling. Er is minder aandacht voor 'brain' en 'mind'. In de ogen van de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging gaat het om de beleving van de veteraan van zijn of haar morele kwetsuur en gaat het veel minder om 'evidence based' therapieën. Een van de belangrijkste uitgangspunten is het onbevooroordeeld luisteren naar elkaars verhaal. Voor zover er al een doel aan het einde van de retraiteweek moet worden gesteld, is het dat de deelnemers kunnen werken aan een herstelproces van hun geschonden vertrouwen en dat zij een aanvang leren maken met het integreren van moral injury in hun leven.

Een van de belangrijkste uitgangspunten is het onbevooroordeeld luisteren naar elkaars verhaal

Een belangrijk onderdeel van de retraiteweek is dat er ruimte in het programma wordt gemaakt voor het opzetten en uitvoeren van rituelen. Bij een ritueel gaat het om een symbolische handeling waarbij, zonder dat de nadruk ligt op de cognitie, iemand afscheid kan nemen van een indringende gebeurtenis uit het verleden. Er wordt onder meer een verbrandingsritueel uitgevoerd waarbij de veteranen hun ervaring met een moral injury opschrijven en in het vuur gooien. Vergeving en in het reine komen met de eigen ervaring staat in de retraiteweek centraal. De pilot van twee retraiteweken zal worden geëvalueerd met de deelnemers zodat eventuele verbeteringen kunnen worden doorgevoerd. Het doel is om in 2020 te starten met een gestructureerd aanbod van de retraiteweek voor veteranen met moral injury.

Ivan

Ik liep door de straat. Het was erg stil, te stil. Ik had toen al moeten inzien dat dit niet normaal was. Ik had toen al moeten zeggen tegen mijn mannen dat we rechtsomkeert moesten maken. Maar dat heb ik niet gedaan. We liepen verder op onze patrouille. We kwamen bij een huis. Ik zag de gordijnen wapperen. Ik voelde me gespannen, mijn hart klopte in mijn keel, maar ik liep door. Waarom kreeg ik geen argwaan? We waren het huis gepasseerd toen er plotseling geschoten werd. Het ging allemaal heel snel. Ik riep. We moesten wegwezen. Dekking zoeken. Ahmed hoorde me niet en liep verder. Moest ik hem achternagaan en hem meetrokken? Ik riep weer: 'Dekking zoeken.' Waarom liep hij door? Ik aarzelde. Ik kon mijn andere mannen niet in de steek laten. En toen kwam dat schot....

Moral Injury bij vluchtelingen

Traumatische ervaringen van vluchtelingen

Vluchtelingen die in Nederland aankomen hebben meestal veel meegemaakt in hun thuisland door geweld tijdens de oorlog of door vervolging. De reis naar Nederland is doorgaans een barre tocht. Eenmaal in Nederland zijn er nieuwe stressoren vanwege de procedure en het moeten wennen aan een nieuw land. De trauma's die mensen hebben meegemaakt blijven hen soms achtervolgen. Het gaat dan om levensbedreigende ervaringen, zoals bombardementen of beschietingen, maar ook mishandelingen, marteling, verkrachting, of andere gewelds-ervaringen.

In de verhalen van de vluchtelingen die bij Stichting Centrum '45 behandeld worden, is het niet alleen de (doods)angst die terugkeert in hun nachtmerries. Zij

Je kameraad helpen of zelf in veiligheid komen, je oma meenemen of het kind van je overleden broer

vertellen ook dat het beeld van zichzelf of van anderen is aangetast door hun ervaringen en dat dit hun wereldbeeld heeft geschokt. Zo komen vluchtelingen in situaties waarin zij in een split second moeten beslissen: vluchten of vechten, je kameraad helpen of zelf in veiligheid komen, je oma meenemen op je vlucht of het kind van je overleden broer. Er zijn ook situaties waarin zij geconfronteerd worden met andere morele dilemma's, zoals getuige zijn van mishandelingen van anderen, die zodanig ernstig zijn dat deze je eigen morele normen overschrijden, maar waarbij je niet ingrijpt uit angst voor

Voormalige IS-hoofdstad Raqqa in Syrië, december 2017.

represailles. Deze ervaringen worden gezien als 'moreel belastend' en kunnen psychisch lijden tot gevolg hebben.

Moral injury en de relatie met psychische klachten

Tot nu toe zijn er vooral onderzoeken gedaan naar moral injury onder veteranen. Denkend aan de traumatische ervaringen die vluchtelingen kunnen meemaken, wordt verwacht dat moral injury bij vluchtelingen ook aandacht verdient. In een studie van Nickerson en collega's (2014) werd moral injury bij 134 vluchtelingen uit diverse landen onderzocht door middel van vragenlijsten. Hieruit kwam naar voren dat gerapporteerde moral injury de grootste voorspeller was van psychische klachten zoals depressie, PTSS en een lagere kwaliteit van leven. In deze studie werd ook benadrukt dat het bij moral injury vooral kan gaan om de cognitieve betekenisverlening

Nora Mooren

Buitenpromovenda en GZ-psycholoog i.o. bij het expertiseteam Vluchtelingen Asielzoekers en Psychotrauma van Stichting Centrum '45

Paul Boelen

Hoogleraar klinische psychologie bij de Universiteit Utrecht en Arq Psychotrauma Expert Groep

Simone de la Rie

Psycholoog/psychotherapeut en P-opleider gedragswetenschappen bij Stichting Centrum '45 en psychotherapeut bij de NtVP

van traumatische ervaringen, waardoor het gebruik van cognitieve interventies essentieel is in het behandelen van traumatische ervaringen met een morele component.

Ivan volgde een traumabehandeling in de dagkliniek bij Stichting Centrum '45. Tijdens de behandeling heeft hij veel trauma's kunnen bespreken. Ondanks dat de therapeut verlichting van klachten bemerkte over de vele oorlogstrauma's, bleven de herbelevingen voortbestaan. Ivan was chronisch moe, uitgeput, bang en leefde teruggetrokken. Tegen het einde van de therapie durfde hij pas te vertellen over zijn ervaring tijdens de patrouille.

Ivan

Ik kan deze ervaring niet vergeten. Had ik hem maar geholpen. Waarom aarzelde ik? Ik kan het mezelf niet vergeven. Ik zie nog zijn ogen, terwijl het leven uit hem wegtrok. Hij wilde nog wat zeggen, maar dat lukte niet meer. Ik was commandant. Ik was verantwoordelijk. En al was ik dat niet. Ik vind dat je iemand in nood moet helpen. Ik heb nooit de familie durven vertellen wat er gebeurd is. Ik moest dat doen, als commandant. Maar ik heb het hen niet verteld. Ik heb alleen gezegd dat hij is omgekomen in een vuurgevecht. Ik voel me schuldig, ik ben een slecht mens.

Bron: Shutterstock

Vluchtelingen bij de grens tussen Macedonië en Servië.

In de behandelpraktijk zien we vaak dat gebeurtenissen met een moreel conflict samengaan met sterke gevoelens van schaamte, schuld en zelfveroordeling. Juist vanwege schaamte of schuldgevoelens komen dergelijke gebeurtenissen tijdens de therapie soms pas aan het einde of zelfs helemaal nooit aan bod. Dit betekent dat belangrijke ervaringen onbehandeld blijven, waardoor klachten kunnen blijven voortbestaan. Het is daarom des te belangrijker om de aanwezigheid van moral injury onder vluchtelingen tijdig te herkennen en te bespreken tijdens de therapie. Bij Centrum '45 zijn wij bezig met het ontwikkelen van een vragenlijst, de 'Moral Injury Inventory', waarmee kenmerken van moral injury eerder gesignaleerd kunnen worden.

Belangrijk om moral injury onder vluchtelingen tijdig te herkennen en te bespreken

Behandeling van moral injury bij vluchtelingen

In de behandeling van Ivan kwam zijn moreel belastende ervaring pas na lange tijd naar voren, evenals de impact die deze op hem heeft gehad. Opvallend was dat juist het voor zich houden van deze ervaring hem heeft verhinderd om ten volle te profiteren van de traumabehandeling. In het verdere beloop van de behandeling is ervoor gekozen om deze moreel belastende ervaring

middels exposure centraal te stellen. Gebaseerd op de ervaring in de behandeling met Ivan en de betekenis die deze ervaring voor hem had, hebben we het protocol van de Beknopte Eclectische Psychotherapie voor PTSS aangepast naar een Beknopte Eclectische Psychotherapie voor Moral Injury. In deze behandeling staat de moreel belastende ervaring centraal in de fase van exposure.

In de fase van betekenisgeving wordt aandacht besteed aan gevoelens van schuld en schaamte, wroeging en de meest belangrijke overtuigingen. Geïnspireerd door Litz en collega's (2009) wordt een gesprek met een morele autoriteit (b.v. ouder, grootouder, coach, geestelijken) geïntroduceerd om de betekenis van deze ervaring in perspectief te kunnen gaan zien en de herinnering aan deze ontwrichtende ervaring te kunnen hanteren. We zullen een aantal patiënten die deze behandeling krijgen gaan volgen om na te gaan of dit ertoe bijdraagt dat zij inderdaad verlichting van klachten gaan ervaren.

REFERENTIES

- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical psychology review*, 29(8), 695 – 706.
- Nickerson, A., Schnyder, U., Bryant, R. A., Schick, M., Mueller, J., & Morina, N. (2015). Moral injury in traumatized refugees. *Psychotherapy and psychosomatics*, 84(2), 122 – 123.

Ido de Haan

Hoogleraar politieke geschiedenis aan de Universiteit Utrecht

De laatste jaren wordt 'de omstander' door historici steeds vaker medeplichtig verklaard. Over de vraag of dat terecht is, lopen de meningen uiteen. Hoogleraar politieke geschiedenis Ido de Haan schetst aan de hand van enkele recente studies de verschillende theorieën en debatten die er over de omstander bestaan in het kader van de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog.

‘We zijn ook nu nog altijd omstanders’

Een dag na de Kristallnacht van november 1938 kijken Duitse burgers in Berlijn naar de vernielingen aan huizen en winkels van Joden.

Het is een heuse trend: de omstander medeschuldig verklaren. Een veelzeggend voorbeeld hiervan is de onlangs verschenen vertaling van *The Crime of Complicity: The Bystander in the Holocaust*, geschreven door de Amerikaanse jurist Amos N. Guiora.¹ Zijn boek is een onbeholpen mengeling van familiegeschiedenis, historische verhandeling en morele aanklacht, waarin hij de omstanders medeplichtig verklaart aan de deportatie en vernietiging van de Joden.

Guiora's conclusie, overigens getrokken zonder dat hij zich serieus verdiepte in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging, is dat de omstander als medeplichtige beschouwd moet worden die niet alleen in moreel opzicht gefaald heeft, maar ook in strafrechtelijke zin medeschuldig is: de omstander is eigenlijk een dader. Voor Guiora is er in de geschiedenis van de Holocaust geen plaats voor toeschouwers; zien zonder ingrijpen maakt de toeschouwer medeplichtig aan het misdrijf.

Gelatenheid

In dat strenge oordeel staat Guiora niet alleen. Een vergelijkbare redenering is te vinden in sommige van de bijdragen aan de onlangs verschenen bundel *Probing the Limits of Categorization. The Bystander in Holocaust History*.² Deze bundel is het product van een conferentie die Christina Morina en Krijn Thijs van het Duitsland Instituut in 2015 in Amsterdam organiseerden. Uitgangspunt van de conferentie was dat van de drie rollen die de Amerikaanse historicus Raul Hilberg onderscheidde in zijn boek *Perpetrators, Victims, Bystanders*, de eerste twee – dader en slachtoffer – altijd scherp zijn belicht, maar de categorie van de omstander slecht begrepen is gebleven en bovendien aanleiding geeft tot heftige debatten.³ Dat bleek ook wel tijdens de conferentie in 2015, waar wetenschappers uit diverse disciplines en een groot aantal landen verslag deden van hun onderzoek, maar ook grondig van mening bleken te verschillen over de wijze waarop de rol van de omstander in de Jodenvervolgving begrepen moet worden.

De categorie van de omstander heeft wel degelijk historische betekenis, analytisch nut en zelfs morele waarde

De Engelse historica Mary Fulbrook schetst in haar bijdrage 'Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?' dat een 'omstander' geen deel uitmaakt van de gebeurtenis waar hij getuige van is, maar dat er in de context van alomvattend en systematisch geweld geen mogelijkheid is om je eraan te onttrekken. Omstanders kunnen dan ook slachtoffers zijn, die mentaal of fysiek bedreigd worden en derhalve niet in staat zijn om in te grijpen. Maar als die dreiging er niet is, zijn ze daders, die zich schuldig maken door passiviteit of zelfs door hun gelatenheid de misdaad legitimeren.

Verliezer of winnaar

Zo'n redenering is bijvoorbeeld te vinden in de bijdrage van de Poolse historicus Jan Grabowski, die niet-Joodse Polen als medeplichtig beschouwde aan de ontrecting van Poolse Joden. Hij gebruikt daarvoor de term 'communal massacre', geïntroduceerd door de Amerikaanse historicus Omer Bartov in aanloop naar zijn studie *Anatomy of a Genocide*.⁴ In de Holocaust zijn er volgens Bartov geen 'passieve omstanders: iedereen speelt een actieve rol, als jager of als prooi, door tegen te werken of mee te gaan, als verliezer of als winnaar'.

Een vergelijkbare positie wordt ingenomen door de onlangs overleden Nederlandse historica Evelien Gans.

Zij betoogt in haar postuum gepubliceerde bijdrage, die zij samen met Remco Ensel schreef, dat er geen onschuldige omstanders zijn. Gans en Ensel verzetten zich met name tegen het werk van de Leidse historicus Bart van der Boom, die de Nederlanders die niet hadden ingegrepen toen hun Joodse medeburgers werden gedeporteerd moreel vrij zou pleiten door te betogen dat zij geen weet hadden van de moorddadige bedoelingen van de nazi's.⁵

Witwassen

De conclusie die je uit de hierboven genoemde bijdragen zou kunnen trekken, is dat de categorie van de omstander historisch overbodig is, omdat er naast daders en slachtoffers geen andere actoren in het verhaal van de Holocaust zijn. Analytisch gezien is het begrip dan zinloos, omdat de categorie van de omstander een scherp onderscheid tussen relevante rollen onzichtbaar maakt. Zo geredeneerd is het gebruik ervan dan ook dubieus uit moreel oogpunt, omdat voor de omstander onschuld wordt geclaimd voor daden (of het uitblijven daarvan) die moreel verwerpelijk zijn.

Ik denk dat dit te snel en te streng geoordeeld is. De categorie van de omstander heeft wel degelijk historische betekenis, analytisch nut en zelfs morele waarde. Om te beginnen is de term van de omstander historisch relevant, juist omdat die vaak gehanteerd is om morele onschuld te bepleiten. De claim dat men slechts toeschouwer was, werd na de oorlog onderdeel van wat Fulbrook 'alluring alibis' noemt: pogingen om zich moreel te verschonen door te claimen nooit geïnvolveerd te zijn geweest in de misdaden van anderen. Alleen door precies te analyseren wat dan wordt bedoeld, kan het morele bezwaar van dergelijke pogingen tot witwassen geanalyseerd worden.

Een belangrijk punt is daarbij dat de notie van 'omstander' het juist mogelijk maakt om preciezer te zijn over de verschillende rollen in de geschiedenis van grootschalig geweld. Een onbedoeld gevolg van het argument dat omstanders eigenlijk allemaal daders zijn, is namelijk dat de historische toedracht van de Holocaust geweld wordt aangedaan. De grote nadruk op de rol van Nederlandse (maar ook Franse, Poolse, Oekraïense etc.) niet-Joden bij de Jodenvervolgving leidt ertoe dat de beslissende rol van ideologisch gemotiveerde daders uit beeld verdwijnt. Zelfs als je erkent dat de nazi's geholpen zijn door de burens, collega's, dorps- en stadsgenoten van Joden, blijft staan dat er een moreel (en overigens ook strafrechtelijk) verschil is tussen afzijdigheid, nalatigheid, begunstiging, medeplichtigheid en doelbewuste uitvoering.

Bron: bas Bakkenes/HH

Toeristen en vluchtelingen leven naast elkaar op het Griekse eiland Kos, 2015.

wat als onrecht gezien moet worden – en dus moreel gemotiveerd optreden vereist.

Pijnlijk genoeg bestaan daarover juist grote verschillen van mening. Want lang voordat Joden vermoord werden, werden ze cultureel, wettelijk en fysiek geïsoleerd. Destijds werd die uitsluiting door de meeste niet-Joden zonder protest geaccepteerd; men zag het wel, maar vond het niet erg genoeg om ertegen in het geweer te komen. Wat dat betreft is er niet heel veel veranderd. Ook nu nog worden, ook in Nederland, mensen informeel en soms zelfs wettelijk gediscrimineerd vanwege hun afkomst of om de kleding die ze dragen, worden ongedocumenteerde asielzoekers langdurig gedetineerd en kijken we toe als vluchtelingen uitgebuit worden, verkommeren in opvangkampen en verdrinken langs de grenzen van Fort Europa. We zijn ook nu nog altijd omstanders, aan wie de vraag naar het lot van anderen zich onvermijdelijk opdringt.

Opkomst van de massa

Daarmee komt nog een andere dimensie in beeld waarin de omstanders van belang is. De Holocaust vond niet in een historisch vacuüm plaats. De geschiedenis van de vervolging en vernietiging van Joden is onderdeel van een langer durende geschiedenis. De relatie tussen Joden en niet-Joden veranderde, door antisemitische mobilisatie en de emancipatie van de arbeidersklasse. De opkomst van de massa, van massademocratie en massamedia leidde tot populistische en nationalistische politiek. De Europese landen waren ook imperiale mogendheden, die al eerder – en ook na 1945 – betrokken waren bij grootschalige en racistisch gemotiveerde geweldsdaden. De notie van de omstanders zou vanuit dat perspectief geïnterpreteerd kunnen worden als manier om die context in beeld te krijgen: de mensen die geconfronteerd werden met de Holocaust zagen niet alleen Joden die werden vervolgd, maar waren ook getuige van de militaire, technologische, sociale en politieke transformatie die de Europese samenleving in deze periode doormaakte. Aandacht voor de omstanders is dan een manier om zicht te bieden op de historische context waarin de Jodenvervolging plaatsvond.

Fort Europa

Tot slot biedt een nadere analyse van de omstanders ook beter zicht op de wijze waarop morele oordelen tot stand komen. De kritiek op de passiviteit van de omstanders is veelal gebaseerd op een simplistische notie van morele oordeelsvorming. Een treffend voorbeeld daarvan is te vinden in het voorwoord dat de Leidse rechtsfilosoof Paul Cliteur schreef voor het boek van zijn promovendus Guoria. Hierin noemt hij het excuus “Ik deed toch niks”, dat kinderen wel eens aanvoeren als ze niet hebben ingegrepen in penibele situaties (bij het pesten van klasgenootjes bijvoorbeeld); een “voorbode van veel kwaad”. Door deze vergelijking te gebruiken verdwijnt het onderscheid tussen pesterij en genocide, maar wordt ook verondersteld dat het altijd evident is

EERDER VERSCHENEN

Dit artikel is eerder verschenen in WO2

Onderzoek Uitgelicht in een thema-nummer over omstanders van de Holocaust.

Voor de overige artikelen zie: tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/omstanders/

NOTEN

1. Amos N. Guiora, *Medeplichtig. De omstanders en de Holocaust*. Met een voorwoord van Paul Cliteur (Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2018).
2. Christina Morina en Krijn Thijs (red.), *Probing the Limits of Categorization. The Bystander in Holocaust History* (New York: Berghahn, 2018). Dit artikel is een bewerking van mijn epiloog in deze bundel, getiteld ‘Saving the bystander’.
3. Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish catastrophe, 1933-1945* (New York: Aaron Asher Books, NY, 1992).
4. Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (New York: Simon & Schuster, 2017).
5. Bart van der Boom, “Wij weten niets van hun Lot.” *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam: Boom, 2012).

Kaart van Indisch Verzet

Van sabotage van het werk in de interneringskampen tot gewapend verzet in de jungle.

Bekijk de diverse verzetsacties op de kaart.

Achtergrondinformatie

Thailand

Indonesië

Filter op:
Geen filter

Alle 1942 1943 1944 1945
Alle Jan Feb Mrt Apr Mei Jun Jul Aug Sep

Bron: Beeldbank WO2

KOOS AYAL

Jarenlang hield een groep van 62 guerrillastrijders stand in de jungle van Nieuw-Guinea. Een van hen was de verzetsvrouw Koos Ayal. Vanuit de jungle pleegden de guerrilla's gewapend verzet. Zij voerden onder andere aanvallen uit op kampementen van Japanners, om aan munitie en levensmiddelen te komen. Ziektes en voedseltekorten teisterden de guerrilla's, die van schuilplaats naar schuilplaats moesten trekken. Slechts zeventien van hen, onder wie Koos Ayal, zouden de oorlog overleven.

Leden van de verzetsgroep op Nieuw-Guinea. In het midden mevrouw Koos Ayal.

Indisch verzet

Op 12 december 2018 hebben Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolgning en Geweld en Stichting Pelita de Kaart van Indisch Verzet gelanceerd tijdens de slotbijeenkomst van het Jaar van Verzet in Madurodam.

Op kaartvanindischverzet.nl kan de bezoeker via een interactieve kaart van Zuidoost-Azië verhalen lezen over personen die verzet hebben gepleegd tegen de Japanse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het startpunt van het project was het WIV-Archief van Pelita (Wet Indisch Verzet). Voor het publiceren van verhalen gebaseerd op dit WIV-archief is contact opgenomen met familieleden van de verzetsmensen en toestemming tot publicatie verkregen. De komende maanden zal de Kaart aangevuld blijven worden met nieuwe verhalen.

De volledige verhalen zijn te lezen op de website: kaartvanindischverzet.nl.

Okt Nov Dec

Kaart is ni

Bron: Privé-archief familie Doornik

Harry Doornik (voorste rij, tweede van rechts) en zijn mede-voormalig krijgsgevangenen. Niihama, Japan, 9 september 1945

HARRY DOORNIK

Op meer dan vijfduizend kilometer van Nederlands-Indië waren tijdens de Tweede Wereldoorlog achtduizend Nederlandse krijgsgevangenen geïnterneerd in Japan. Een van hen was de twintiger Harry Doornik, een Indische KNIL-soldaat. De Japanners stelden de krijgsgevangenen te werk in fabrieken. Doornik saboteerde een machine, waardoor deze tot het eind van de oorlog niet meer te gebruiken was.

Na 7 jaar hoofdredacteur te zijn geweest bij Impact Magazine, draagt Jeroen Knipscheer het stokje over. Een terugblik en een verlanglijstje voor de toekomst van de scheidend hoofdredacteur.

Foto: Erik Kotter

Jeroen Knipscheer: verbinder en vernieuwer

De hoofdredacteur van Impact Magazine neemt afscheid

Jeroen heeft het de afgelopen jaren druk gehad. Naast hoofdredacteur van *Impact Magazine* is hij senior onderzoeker bij Stichting Centrum '45, Universitair Docent bij de afdeling Klinische Psychologie aan de Universiteit Utrecht en als psychotherapeut werkzaam bij beide instellingen. Jeroen is een van de pioniers in Nederland als het gaat om psychotrauma en culturele diversiteit. Hij onderzoekt de toepasbaarheid en effectiviteit van evidence based behandelingen bij cultureel diverse groepen. Daarnaast draagt hij bij aan de ontwikkeling

van cultureel sensitieve behandelprogramma's voor getroffen en van schokkende gebeurtenissen. Annelieke Drogendijk, directeur bij Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld, werkte vroeger gedetacheerd vanuit IVP (Instituut voor Psychotrauma) als student-assistent bij Jeroen aan een onderzoek naar Koerdische vluchtelingen. Het vertrek van Jeroen is een mooi moment voor deze twee vertrouwde collega's om met elkaar in gesprek te gaan over zijn tijd bij *Impact Magazine* en zijn plannen voor de toekomst.

‘Een van mijn doelstellingen was, om te zorgen dat er meer verbinding kwam tussen wetenschappelijk onderzoek en praktijkervaringen’

Een andere naaste collega van Jeroen bij zowel Arq als de Universiteit Utrecht, prof. dr. Rolf Kleber, gaf aan te willen weten hoe Jeroen al die verschillende activiteiten met zijn rol als vader van jonge kinderen weet te combineren. ‘Niet dus!’, antwoordt Jeroen luid lachend wanneer Annelieke deze vraag voorlegt. ‘Ik zie er niet voor niets uit als een wrak. De redactiecoördinator vroeg me nog om een leuke foto voor bij dit artikel, maar ja, ik heb er nog wel eentje van vóór 2000, die is nog wel aardig. Nee, dat is wel een uitdaging, zoals dat dan eufemistisch heet.’

Verbreiding en vernieuwing

Toen Jeroen in 2012 als waarnemend hoofdredacteur begon moest hij wel even wennen. Destijds was het een tijdschrift – toen onder de naam *Cogiscope* – inhoudelijk nog niet zo breed georiënteerd als het tijdschrift nu is. De voorganger van *Cogiscope*, *ICODO-info*, legde zich toe op psychosociale gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Hoewel ten tijde van *Cogiscope* de inhoud reeds verbreed werd, heeft het tijdschrift - sinds 2017 *Impact Magazine* - zich met Jeroen aan het roer echt ontwikkeld tot een tijdschrift waarin een breed scala aan expertise rondom psychotrauma een plek krijgt. Zowel vanuit maatschappelijk, historisch, klinisch als beleidsmatig perspectief.

‘Ik had er nog geen ervaring mee, om een redactie aan te sturen. Ik had wel in een redactie gezeten, maar ik vond het leuk om dat eens vanuit de rol als hoofdredacteur te gaan doen. Ik ben daar wat dat betreft heel open in gestapt. De thematiek van het tijdschrift ligt natuurlijk heel dicht bij waar ik destijds al mee bezig was. Het zorgde ook voor verbreding van mijn werkzaamheden.’

‘Eén van mijn doelstellingen was, om te zorgen dat er wat meer verbinding kwam tussen wetenschappelijk onderzoek en klinische bevindingen of praktijkerva-

Annelieke Drogendijk

Directeur van het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Lucia Hoenselaars

Junior-beleidsadviseur bij het Arq Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

ringen. Dat kan heel breed zijn, niet alleen binnen de GGZ. Hoe dan ook, dat iedere bijdrage ingebed is of een link heeft met wetenschappelijk onderzoek. Ik denk dat daarin wel iets gerealiseerd is. We hebben het daarnaast wat levendiger, of aansprekender voor de lezers proberen te maken.’

De inhoudelijke verbinding en verbreding waar Jeroen zich als hoofdredacteur voor heeft ingezet, heeft ook geresulteerd in het regelmatig uitbrengen van het tijdschrift in de vorm van themanummers. De editie over ‘Verzet’ (2018 nr. 2) sprong er voor hem uit. In het redactioneel van dit nummer greep Jeroen de kans om zijn verbinding met het thema ‘Verzet’ op een persoonlijke manier te delen: hij schrijft hier over zijn jonge opstandige kind en over zijn eigen vader die ervaringen had met het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Door deze column kregen zelfs collega’s die al lang met hem samenwerkten, onder wie Annelieke, een nieuwe kant van hem te zien.

‘Dat redactioneel schrijven vind ik nog altijd wel lastig. Want dat moet een beetje leuk en aansprekend zijn. Naarmate het meer persoonlijk is, wordt het natuurlijk ook al interessanter. Toen dacht ik: dit is een mooi moment om dat eens te onthullen.’

Toekomst Impact Magazine

Jeroen is bescheiden, maar ook erg trots op de ontwikkelingen die *Impact Magazine* de afgelopen jaren heeft doorgemaakt. Toch zijn er bij hem ook nog toekomstwensen voor het blad. ‘Het tijdschrift verdient veel meer bekendheid en dan denk ik absoluut aan *online* en aan *social media*. Wat dat betreft zou een hoofdredacteur naast een hele inspirerende vooral ook een Twitterende, Facebook-achtige figuur moeten zijn die continu podia beklimt om ruchtbaarheid te geven aan het schitterende tijdschrift. Ik denk dat daar nog wel veel in te winnen

valt. Ik heb dat niet overdreven veel gedaan, ook omdat dat niet zozeer in mijn persoonlijkheid ligt.'

Jeroen zou graag zien dat met name jonge onderzoekers door het hele land in *Impact Magazine* hun bevindingen gaan delen. Het tijdschrift kan volgens hem een podium bieden aan innovatieve ideeën, nog vóórdat het volledig wetenschappelijk onderzocht is. In deze innovatie en inspiratie liggen volgens Jeroen mooie kansen om het psychotrauma-veld vooruit te helpen en te verrijken.

'Het tijdschrift verdient veel meer bekendheid, vooral online en via social media'

Humor houdt je op de been

Wat Jeroen volgens zijn collega's misschien nog wel het meest typeert, is zijn gevoel voor humor en de manier waarop hij met de redactieleden omgaat. Ondanks de hoge werkdruk die elke nieuwe editie met zich meebrengt, heerst er binnen het redactieteam onder leiding van Jeroen altijd een goede, zelfs gezellige sfeer. Juist vanwege de zware thema's waar hij en zijn collega's dagelijks mee bezig zijn, is het volgens hem van essentieel belang om hier met humor tegenwicht aan te bieden:

'Niet alleen met het tijdschrift maar ook juist in mijn werk als therapeut heb ik natuurlijk één op één te maken met heel veel heftige en vaak heel treurige, ellendige situaties van mensen. Maar volgens mij is humor dan juist een goeie manier om daar enigszins mee om te kunnen gaan. Voor jezelf, maar ook om samen met andere mensen een beetje stoom af te blazen. Dit betekent niet dat ik het niet serieus neem, ik neem het heel serieus. Maar iedereen moet wel op de been blijven. Humor vind ik altijd een heel mooi mechanisme om te kijken of we er toch af en toe wat luchtigheid in kunnen krijgen.'

Afscheid

Met inhoudelijke expertise, een scherp gevoel voor taal en een grote stressbestendigheid is het ideale plaatje van een goede hoofdredacteur nog niet compleet. Jeroen Knipscheer heeft de afgelopen jaren laten zien dat verbinding, humor en gedrevenheid minstens zo belangrijk zijn om samen met een team van even gemotiveerde redacteurs een mooi product af te kunnen leveren dat niet alleen inhoudelijk veelzijdig is, maar dat meegroeit met de tijd.

Waar gaat Jeroen zijn energie nu op richten? 'Mijn kinderen wat vaker van de opvang halen en eens lekker wat lummelen en lanterfantten', roept hij in eerste instantie. Maar vermoedelijk zal de vrijgekomen tijd zich naadloos vullen met honderdduizend andere dingen. Jeroen gaat de redactie in elk geval missen.

'Ik speel dan wel enigszins de rol als verbinder, maar het is juist ook de redactie die maakte dat we ieder kwartaal weer met zo'n prachtig nummer konden komen. Alle redactieleden brachten hun eigen input, inspiratie en betrokkenheid bij het tijdschrift en het thema mee en hadden hun eigen netwerk. Wat dat betreft is de redactie goud. Die bestaat louter uit heel betrokken en enthousiaste mensen die met hart en ziel met het tijdschrift bezig zijn.'

Het tijdschrift kan een podium bieden aan innovatieve ideeën, nog voordat ze volledig wetenschappelijk onderzocht zijn

THEMA

Moral injury

Verborgen littekens van het innerlijk slagveld

Daniël Muller en Erwin Kamp

EBURON 2018, 120 PAGINA'S, ISBN 9789463011839

Ervaringen van ethisch-existentiële ontwrichting komen tot uiting in intense schuld- en schaamtegevoelens welke vaak leiden tot een vorm van morele identiteitsverwarring bij teruggekeerde veteranen. Dit boek introduceert het begrip 'moral injury', ofwel morele verwonding in de Nederlandse discussie over de geestelijke gezondheid van oorlogsveteranen. Aan het boek werkten verschillende auteurs mee: hoogleraar Joachim Duyndam schreef de inleiding, promovendus Tine Molendijk beschrijft twee praktijkverhalen van veteranen en vertelt over de invloed vanuit de samenleving en de politiek op moral injury, filosoof Daniel Muller onderzoekt welke bijdrage het filosofisch gesprek kan bijdragen en de psychologen Marien Lievaart en Jan Rodenburg beschrijven de meest recente inzichten op het terrein van moral injury vanuit hun behandelingspraktijken. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk van Erwin Kamp (geestelijk verzorger bij de Krijgsmacht), die een perspectief geeft op morele groei door moral injury.

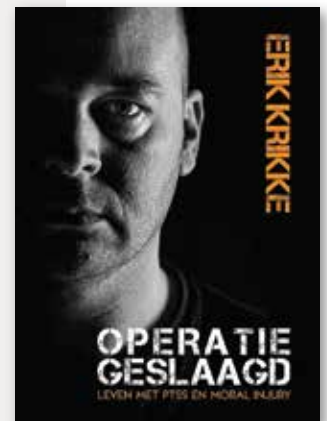
Operatie geslaagd

Leven met PTSS en moral injury

Erik Krikke

BOEKSCOUT 2018, 280 PAGINA'S, ISBN 9789402229363

Ego-document. *Operatie geslaagd* vertelt het verhaal van Erik, die tijdens zijn werk als operatieassistent chirurgie in Afghanistan getraumatiseerd raakte. Hij beschrijft de ervaringen die aanleiding gaven tot PTSS en de impact die het heeft op een persoon en zijn omgeving. Erik vertelt hoe hij in een isolement terecht kwam en langzaam afbrak tot het punt kwam waarop zelfmoord de enige uitweg leek te zijn. In dit boek vertelt hij over hoe hij de strijd is aangegaan met zichzelf en zijn herinneringen en hoe hij inmiddels weer middenin het leven staat. Naast dit boek heeft de auteur tevens een theatervoorstelling en een muziekalbum gemaakt, zie operatiegeslaagd.nl.

Mijn groene pak

Een boek over Moral Injury

Frans Kurstjens en Annemarie Staaks

LECTURIS 2018, 268 PAGINA'S, ISBN 9789462263000

Humanistisch raadsman Frans Kurstjens werd uitgezonden naar Bosnië met de missies SFOR in 2002 en tweemaal naar Afghanistan met OEF in 2005 en met ISAF in 2007. Bij vrijwel elke missie komen militairen terug met morele vragen en aangrijpende herinneringen die niet altijd PTSS tot gevolg hebben, maar wel een situatie aangeduid als 'moral injury'. Met dit boek wil de auteur meer bekendheid geven aan dit fenomeen en het bespreekbaar maken. Zijn verhalen zijn geen feitelijke reconstructies van gebeurtenissen in het operatiegebied, maar verhalen gebaseerd op zijn herinneringen aan de periodes tijdens en na de missies.

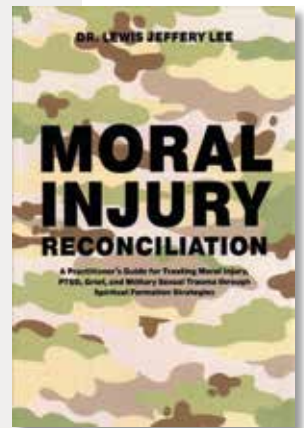
Moral Injury Reconciliation

A practitioner's guide for treating Moral Injury, PTSD, grief, and military sexual trauma through spiritual formation strategies

Jeff Lee Lewis

JESSICA KINGSLEY PUBLISHERS 2018, 224 PAGINA'S, ISBN 9781785927577

De auteur ontwikkelde een spirituele zorgmethode, de zogenoemde Moral Injury Reconciliation-methode (MIR-methode) speciaal voor veteranen (en hun gezinnen) die lijden aan moral injury (morele verwonding) en PTSS. Het is een combinatie van spirituele bewustzijsoefeningen, psycho-educatie en zelfzorgtechnieken, gericht op verzoening tussen trauma's uit het verleden, focussen op het heden en anticiperen op de toekomst. Spiritueel bewustzijn om disbalans te doorbreken is hierbij een belangrijke factor.

Invisible scars of war

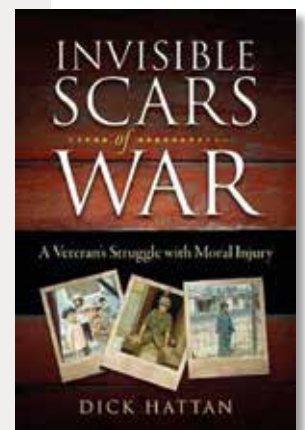
A veteran's struggle with Moral Injury

Dick Hattan

UITGAVE IN EIGEN BEHEER 2018, 188 PAGINA'S, ISBN 9781732741003

Ego-document. Dick Hattan is een Vietnam-veteraan. Hij diende in 1971 bij de 101st Airborne Division. Veertig jaar later onderzoekt hij de morele schade die hij heeft opgelopen omdat hij tijdens deze oorlog meermaals handelde tegen zijn eigen morele code. Hij beschrijft zijn proces van genezing en het vinden van vrede tegen de achtergrond van een katholieke opvoeding aan de zuidwest kant van Chicago en zijn leven op weg naar Vietnam.

Dick Hattan heeft een eigen website: dickhattan.com.

Moral Injury and nonviolent resistance

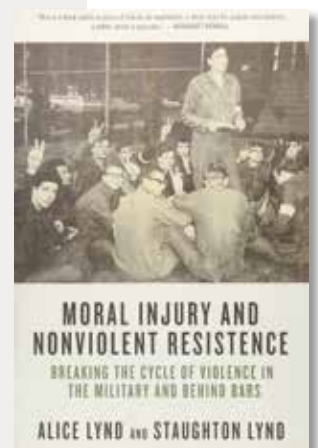
Breaking the Cycle of Violence in the Military and Behind Bars

Alice Lynd en Staughton Lynd

PM PRESS / TRADE ROOT MUSIC 2017, 192 PAGINA'S, ISBN 9781629633794

Dit boek belicht de kwestie van moraliteit in twee van de meest gewelddadige instellingen van de maatschappij: de gevangenis en het leger. Naast de beschrijvingen van moreel letsel en de psychische gezondheidsproblemen focust het boek ook op nieuwe vormen die binnen deze instellingen zijn ontstaan om 'Nee' tegen geweld te zeggen. Van veteranen van de buitenlandse oorlogen van Amerika (Irak en Afghanistan) tot Israëliëse 'Refuseniks', en van 'verharde' criminelen in streng beveiligde gevangenissen in Ohio tot hongerstakers in de Californische gevangenis van de staat Pelican Bay, de auteurs geven diegenen een stem die de cyclus van geweld doorbreken met daden van gewelddoos verzet.

Het boek verkent tevens de juridische aspecten van oorlogsmisdaden in het internationale recht en het Amerikaanse beleid ten aanzien van gewetensbezwaarden in het leger. Ook geven de auteurs het woord aan wetenschappers, klinici, professionals in de geestelijke gezondheidszorg en theologen die de onzichtbare wonden en ervaringen van oorlog onderzoeken.

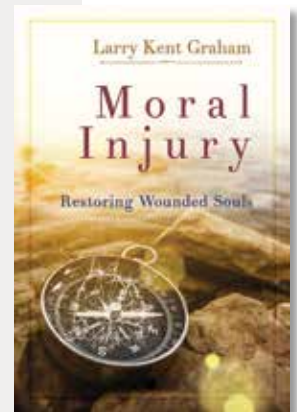
Moral Injury

Restoring wounded souls

Larry Graham

ABINGDON PRESS 2017, 192 PAGINA'S, ISBN 9781501800757

Vanuit neurowetenschappelijk oogpunt, verhalende spiritualiteit en gemeenschappelijke betrokkenheid, reikt de auteur instrumenten aan om pastoraal werkers, en geestelijk verzorgers te helpen bij het leed dat wordt veroorzaakt door dissonantie en disbalans dat resulteert in morele schade. Het geeft suggesties om mensen te helpen de lasten van morele verantwoordelijkheid te dragen en om de soms ondraaglijke gevolgen van bepaalde acties van henzelf, maar ook die van anderen onder ogen te zien en om te zetten in duurzame veerkracht en integriteit.

Een onderzoek naar de morele weerbaarheid van Nederlandse politiefunctionarissen

Gabriël van den Brink

BOOM LEMMA UITGEVERS 2016, ONDERZOEKSREEKS POLITIEACADEMIE, 278 PAGINA'S, ISBN 9789462366145

Onderzoekers van Tilburg University hebben onderzocht hoe het gesteld is met de morele weerbaarheid van uitvoerende politie functionarissen. Het blijkt dat morele overwegingen wel degelijk een voorname rol spelen in het alledaagse werk en veel medewerkers beseffen de betekenis ervan. Tegelijkertijd vertoont de politiecultuur ook kenmerken die morele afwegingen soms onder druk zetten. De uitkomsten van het onderzoek worden in deze (wetenschappelijke) publicatie met praktijkvoorbeelden en persoonlijke verhalen geïllustreerd.

Ze bouwen daarginds een concentratiekamp

Over morele dilemma's, moed, angst en onmacht van gewone burgers, die plotseling geconfronteerd worden met een Duits concentratiekamp in hun dorp

Bert Oomen

UITGEVER ADR.HEINEN 2014, 224 PAGINA'S, ISBN 9789070545321

In januari 1943 werden de inwoners van het dorp Vught plotseling geconfronteerd met een concentratiekamp. De confrontatie met het kamp en de transporten hebben de inwoners van Vught voor lastige dilemma's en moeilijke keuzes gesteld. Moesten ze protesteren? Moesten ze verzet plegen? Kon dat überhaupt? Met dit boek wil Bert Oomen, zelf kort na de bevrijding in Vught geboren, inzicht geven in de dilemma's waar de inwoners voor kwamen te staan. Hij laat zien hoe verschillend ze hier soms mee om zijn gegaan, welke keuzes ze hebben gemaakt, door welk gevoel ze zich lieten leiden en welke moed ze daarbij soms wel of niet hebben getoond.

ALGEMEEN

De biografie als medicijn

De zin van levensverhalen in de zorg

Susanne Kruys, m.m.v. Trudy Dehue, Carlo Leget, Machteld Huber, Dirk De Wachter, Wilma Boevink en Jim van Os

LANNOO CAMPUS 2018, 320 PAGINA'S, ISBN 9789401456432

Biografisch coach Susanne Kruys schreef dit boek over het inzetten van biografisch werk in de zorg. Daarvoor interviewde ze o.a. wetenschappers als Trudy Dehue, psychiaters Dirk de Wachter en Jim van Os en hoogleraar zorgethiek Carlo Leget. In de gesprekken die ze voor haar boek voerde, onderzocht Kruys hoe de thema's in iemands leven tot zingeving kunnen leiden.

De man die geen hekel had aan Joden

Een botsing met het verleden

Chaja Polak

ATLAS CONTACT 2018, 152 PAGINA'S, ISBN 9789045037691

In dit non-fictie boek kijkt Chaja Polak kritisch naar het boek *Oorlogsouders* en de aandacht die dat boek in de media heeft gekregen. In maart 2017 publiceert NRC Handelsblad een interview met de schrijfster van *Oorlogsouders*, Isabel van Boetzelaer. Haar vrijwillig tot de Waffen-SS toegetreden vader, Willem van Boetzelaer, wordt door zijn dochter geportretteerd als iemand die de pech had zich op het verkeerde moment in de verkeerde kringen te bevinden, maar geen hekel had aan Joden. Daarnaast blijkt zij onvolledig en selectief om te gaan met informatie over het oorlogsverleden van haar grootvader van moeders kant. Verontwaardigd schrijft Polak als reactie *De man die geen hekel had aan Joden* waarin zij haar eigen (oorlogs)verleden beschrijft en verleden en heden verweeft tot een waarschuwing en aanklacht tegen gesjoemel met de feiten van de geschiedenis.

Het meisje dat kralen kon lachen

Het levenslange gevecht van een Rwandese oorlogsvluchteling

Clemantine Wamariya

UITGEVERIJ HET SPECTRUM, 256 PAGINA'S, ISBN 9789000361632

Dit boek vertelt het autobiografische verhaal van Clemantine Wamariya, die in 1994 samen met haar zus Claire de Rwandese genocide ontvluchtte. Zes jaar lang zwierf ze door zeven Afrikaanse landen op zoek naar veiligheid. Geteisterd door honger, gevangenschap en mishandeling overleefde ze de vluchtelingenkampen. Toen Clemantine twaalf jaar oud was, verleende de VS haar en haar zus asiel. Toen begon haar zoektocht naar haar ware identiteit, die van slachtoffer of van overlever.

TRAUMATISCHE ROUW

Tijdens deze eendaagse cursus maken deelnemers kennis met diagnostiek en behandeling van traumatische rouw en worden diverse behandelinterventies praktisch geoefend. Afhankelijk van het aanvangsniveau kunnen deelnemers na de training de diagnostische- en behandelvaardigheden inzetten in de praktijk.

BEKNOPT ECLECTISCHE PSYCHOTHERAPIE VOOR PTSS (BEPP) - 4 daagse opleiding

In deze 4 daagse BEPP zijn de werkzame elementen uit verschillende therapierichtingen op een logische manier samengebracht, zoals psycho-educatie, imaginaire exposure, gebruikmaking van brieven schrijven en memorabilia, psychodynamische inzichten in de betekenisfase en een afscheidsritueel. Deze cursus omvat daarom meer dan traumagerichte cognitieve gedragstherapie.

BASISOPLEIDING PSYCHOTRAUMA VOOR BIG (I.O.) - 5 daagse opleiding

Deze Basisopleiding Psychotrauma biedt de grondbeginselen voor het werk van een Psychotraumatheapeut in opleiding. De basisopleiding maakt onderdeel uit van de opleiding tot psychotraumatheapeut (NtVP) en betreft module 1, 2 en 5. Het opvangen, begeleiden en behandelen van mensen die schokkende ervaringen hebben meegemaakt, vraagt specifieke competenties van de dienstverlener. De Basisopleiding Psychotrauma voor BIG (i.o.) biedt de hulpverlener een raamwerk om complexe posttraumatische psychopathologie in kaart te brengen en op grond daarvan een behandelplan op te stellen. Ook wordt er geoefend in het opbouwen van een goede behandelrelatie tussen cliënt en therapeut. Elke module heeft eigen leerdoelen en werkwijzen.

CAPS 5 VOOR BIG

De Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) is de gouden standaard voor het stellen van de diagnose posttraumatische stressstoornis (PTSS). Met het uitkomen van de DSM-5 is ook de CAPS-5 inhoudelijk aangepast. In deze training worden de inhoud en psychometrische kwaliteiten van de CAPS-5 besproken en leert de deelnemer de CAPS-5 betrouwbaar af te nemen. De training is bestemd voor diegenen die in de klinische praktijk of in onderzoek een betrouwbare DSM-5 diagnose voor PTSS moeten kunnen stellen.

7ROSES EMPOWERMENT METHODIEK

- 4 daagse opleiding

Schokkende gebeurtenissen kunnen een zeer ontwrichtende werking hebben. Om de eigen krachten te hervinden en hulpbronnen in de omgeving te kunnen benutten zijn herstel van sociale verbondenheid, het hervinden van de eigen identiteit en betekenisgeving aan het gebeurde van belang. De 7ROSES-methodiek richt zich in brede zin op het ondersteunen van het herstelproces. Hierbij staat het vergroten van de eigen (draag)kracht centraal.

NARRATIEVE EXPOSURE THERAPIE (NET)

- 4 daagse opleiding

Narratieve Exposure Therapie (NET) is een kortdurende, evidence-based behandelvorm, specifiek ontworpen voor de behandeling van de (complexe) posttraumatische stress stoornis (PTSS) ten gevolge van meervoudige traumatiserende gebeurtenissen (bijvoorbeeld bij vluchtelingen, militairen of getroffen van vroegkinderlijk seksueel misbruik). Deze 4 daagse NET-opleiding leidt mits gevolgd door supervisie, op tot module 4 van de opleiding tot psychotraumatheapeut.

CULTUURSENSITIEF BEHANDELEN

Psychotherapie met cultureel diverse patiënten

- 2 daagse opleiding

Als therapeut is het niet altijd eenvoudig om cliënten uit een niet-westerse cultuur te behandelen. De kans op een teleurstellende therapie is groter dan gebruikelijk. Naast het probleem van taal zijn er vanuit de culturele psychotherapie twee obstakels bekend bij het behandelen van cliënten met een niet-westerse achtergrond: klachtenpresentatie met nadruk op lichamelijke klachten en moeizame commitment en ontbreken van een gemeenschappelijk ziektemodel tussen patiënt en therapeut. In deze cursus krijg je handvatten aangereikt om de slagingskans van de therapie te vergroten.

1E LIJNS PSYCHISCHE ZORG (EX) VLUCHTELINGEN

e-learning en workshop van 3,5 uur

Een aanzienlijk deel van de vluchtelingen in Nederland hebben posttraumatische klachten na trauma's die zijn doorgemaakt voor-, tijdens de vlucht of na aankomst in Nederland. Naast de typische intrusieve symptomen zijn er vaak algemene stemmingsklachten, onvoldoende verklaarde somatische problematiek en/of middelen-gebruik. Deze co-morbide symptomen spelen, naast culturele verschillen, een rol binnen de diagnostiek en behandeling in de 1e lijn. Na een algemene herhaling van PTSS in het algemeen zal er speciale aandacht zijn voor de herkenning en doorverwijzing van vluchtelingen en burgers met een migratie achtergrond met PTSS.

Arq Academy verzorgt de kennisoverdracht voor de Arq Psychotrauma Expert Groep in de vorm van opleidingen, workshops, symposia, referaten en supervisie. Doelgroepen zijn BIG-geregistreerden, medewerkers van Arq Psychotrauma Expert groep, en andere groepen die te maken hebben met (de gevolgen van) schokkende gebeurtenissen. Naast het vaste opleidingsaanbod organiseert de Arq Academy ook opleidingen op maat.

Het volledige opleidingsaanbod is te vinden op academy.arq.org

NtVP

Nederlandstalige Vereniging
voor Psychotrauma

Joanne Mouthaan

EDITORIAL

OVERGANGEN EN OVER BRUGGEN

De ambitie van voorzitter Trudy Mooren

Met haar wortels in kliniek en academie weerspiegelt het profiel van kersvers voorzitter Trudy Mooren haar ambitie met de NtVP: zorgdragen voor en verder bouwen aan een stevige brug tussen behandeling en onderzoek. Mooren is bovendien geen onbekende binnen de NtVP. Na een eerdere bestuursrol (2012-2016) trad zij in 2017 opnieuw toe aan het bestuur van de NtVP en maakte zij zich hard voor de certificering en accreditatie van de psychotraumatherapeut. Een traject dat tot nu toe al 251 therapeuten afleverde en zich momenteel opmaakt voor heraccreditatie. Wat maakt de stap naar de voorzittersstoel juist nu interessant?

Trudy Mooren

Mooren: 'Veel van mijn werk, in behandeling en onderzoek, heeft te maken met psychotrauma, maar niet per sé vanuit één discipline of behandelmethod. Die meervoudigheid is iets dat mij past en wat ik in mijn werk toepas. En dat kan juist bij de NtVP.

Het borgen van goede psychotraumazorg, daar ligt mijn hart

Het verbinden van klinische praktijk en onderzoek is de basis die onder aanvoering van Mariel Meewisse is gelegd. Ik vind het belangrijk om die basis te verstevigen en op die beide pijlers te blijven bouwen.

Waarom nu? Ik denk eerder, waarom nu niet?

De zorg en het wetenschappelijk onderzoek naar psychotrauma worden goed geborgd in Nederland en daar wil ik aan blijven bijdragen. Bovendien kan dat bij NtVP ook verder dan de eigen grenzen. Als bestuurslid van ESTSS, samen met collega-voorzitters van de Europese zusterverenigingen, werken we bovendien aan het delen van kennis en verbeteren van kwaliteitszorg op internationaal gebied en daarmee in delen van de wereld waar goede psycho-

traumazorg nog niet vanzelfsprekend is. Dat maakt me heel trots om de voorzitter van de Nederlandse vereniging te zijn, dat ik dit mag doen.

Als verbinden en het borgen van kwaliteit onze kern is, is mijn voornaamste ambitie om nog meer verbindingen te maken.

Zoals bruggen bouwen tussen de vele goede zorginstellingen die we in Nederland rijk zijn en tussen de verschillende disciplines die betrokken zijn bij psychotraumazorg en -onderzoek. Meer verbinding tussen beleidsmakers, zoals zorgverzekeraars en zorginstellingen, maar ook verbinding maken met de nieuwe generaties in goede opleiding en training is mijn ambitie. Daarbij wil ik buiten de eigen grenzen kijken, zoals we nu voor ogen hebben met HBO-ge-schoolden en het thema jeugd en psychotrauma, maar ook dichtbij huis op zoek gaan naar hoe we de collectieve lidmaatschappen verder kunnen vormgeven en versterken.

De NtVP staat als een gezonde vereniging in de 21e eeuw. Het draait nu om duurzaamheid in tijd, het verbinden van onze jonge collega's en het overbruggen van generaties. Het thema van het aankomende ESTSS congres *Trauma in Transition: Building Bridges* is nooit actueler geweest!

OVERGANG EN VOORUITGANG

Een korte opsomming uit de Algemene Leden Vergadering

Mariel Meewisse

Voor de allerlaatste keer presenteerde Mariel Meewisse de Algemene Ledenvergadering (ALV) op 30 januari waarin zij terugblikte op de activiteiten van 2018 en vier jaar NtVP-voorzitterschap. Zij draagt de voorzittershamer over aan Trudy Mooren die samen met de portefeuillehouders de plannen voor 2019 presenteerde.

Door Kimberly Stam en Joanne Mouthaan

Een impressie van de plannen: er wordt een start gemaakt met het opzetten van een accreditatie- en certificeringstraject voor HBO-geschoolden werkzaam met psychotrauma, de lezingencyclus krijgt nieuw elan met frequentere lezingen in meer gevarieerde vormen, er gaan twee nieuwe Special Interest Groups (SIGs) starten en er komt meer focus op het thema jeugd en psychotrauma. Op volle kracht wordt verder gewerkt aan de organisatie van het ESTSS congres 2019 in Rotterdam (estss2019.eu). Daarnaast blijven we doorgaan met het delen van nieuwe kennis en ontwikkelingen uit binnen- en buitenland via verschillende media. Naast Mariel hebben we ook afscheid genomen van Marten La

Haye, Ellen Klaassens en Marit Sijbrandij. Wij zijn hen enorm dankbaar voor hun overmoedbare inzet en enthousiasme in de afgelopen.

Zoals u merkt heeft de NtVP grote plannen en ambities. Ambities die mede bedacht en vormgegeven worden door maar liefst acht nieuwe bestuursleden die tijdens de ALV werden benoemd. We willen Kyra Cornelissen, Philip le Clercq, Simone de la Rie, Ingrid Wigard, Marcel de Koning, Lonneke Lenferink, Marie-José van Hoof en Wendy Pots een warm welkom heten. Het complete jaarplan en meer indrukken van de ALV 2019 vindt u terug op NtVP.nl.

Over NtVP

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) is een onafhankelijke vereniging, die streeft naar continue kwaliteitsverbetering op het gebied van psychotraumatologie voor diegenen die zich professioneel of binnen een professionele organisatie met psychotrauma bezighouden.

Dit doet de NtVP door zich in te zetten voor:

- het ontwikkelen en verbeteren van kennis, opleiding, wetenschappelijk onderzoek en standaarden ten aanzien van de preventie, het ontstaan, diagnostiek en de behandeling van aan psychotrauma gerelateerde klachten;
- het bieden van een multidisciplinair netwerk met psychotrauma expertise, waarin kennis wordt gedeeld en leden discussie voeren ter bevordering van hun professionele ontwikkeling;
- het behartigen van de belangen van het vakgebied van psychotraumatologie.

De NtVP is in mei 2006 opgericht en vormt in Nederland en België een netwerk van professionals die werkzaam zijn op het gebied van psychotrauma. Het is een verbindende schakel tussen de ontwikkelingen in ons taalgebied en de internationale ontwikkelingen.

De NtVP maakt deel uit van de Europese vereniging voor Psychotrauma (ESTSS). De ESTSS heeft verbindingen met een groot aantal nationale verenigingen, waardoor een Europees breed netwerk van Psychotrauma verenigingen ontstaat.

Colofon

Dit katern wordt verzorgd door de werkgroep Communicatie van de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma.

Redactie: Joanne Mouthaan

Contact: info@NtVP.nl

© NtVP 2019

Vroege opvang na ingrijpende gebeurtenissen

Dit traject staat voor het standaardiseren van de kwaliteit van opleidingen voor deze doelgroep en kan daarmee leiden tot gekwalificeerde opvangmedewerkers voor organisaties die werken met risicoberoepen, zoals politiemedewerkers, treinpersoneel etc. Want zoals u in de samenvatting van de lezingen kunt terugvinden: passende ondersteuning kan een groot verschil maken in hoe iemand de eerste weken na het meemaken van een schokkende gebeurtenis ervaart.

'Sluit vooral aan bij de wensen van de getroffen' Juul-Gouweloos-Trines

De eerste presentatie werd gegeven door dr. Juul Gouweloos-Trines (beleidsadviseur/onderzoeker Arq Kenniscentrum Impact) over haar werk waarin zij onderzoek deed onder professionals in hoogrisicoberoepen, zoals politie en brandweer, maar ook zorgprofessionals die veel met leed zijn geconfronteerd.

Stressreacties, zoals snel huilen, prikkelbaar zijn en slecht slapen, zijn normale reacties in de eerste weken na het meemaken van een ingrijpende gebeurtenis. Een belangrijke taak van een ondersteuner is dan ook om deze reacties te 'normaliseren': te vertellen dat deze reacties niet vreemd zijn en vaak vanzelf weer over gaan. Daarnaast is het bijdragen aan een gevoel van veiligheid essentieel in de eerste fase. Mensen hebben vaak behoefte aan praktische

Ook dit jaar vormde de ALV de kick-off van de NtVP Lezingencyclus met als thema 'Vroege opvang na ingrijpende gebeurtenissen'. En niet toevallig: met de recente start van het accreditatie- en certificeringstraject voor vroege opvang door nuldelijnswerkers staat dit onderwerp meer dan ooit onder de aandacht bij NtVP.

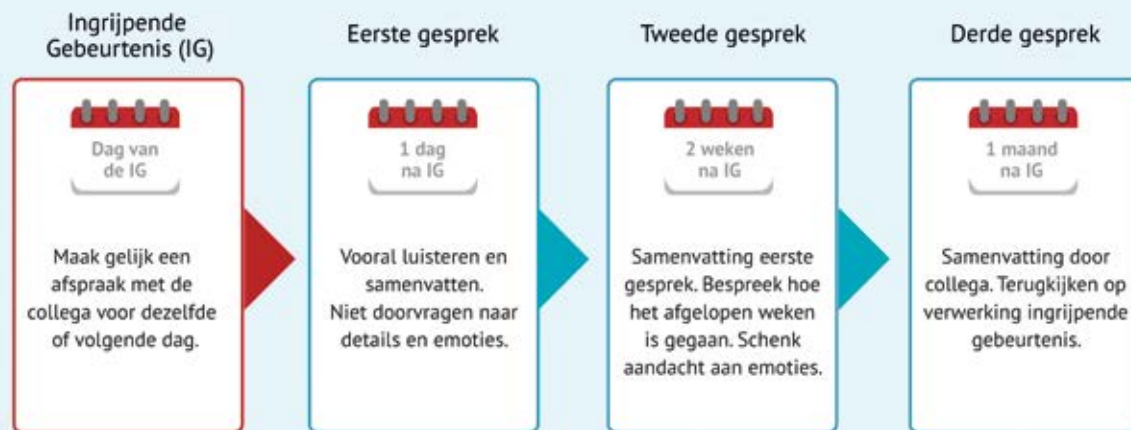
Door Kimberly Stam en Joanne Mouthaan

steun en informatie over hetgeen er is gebeurd. Daarmee refereert Gouweloos-Trines ook naar het kringenmodel van Gersons uit 2005 [1] dat ervan uitgaat dat steun uit de directe omgeving (familie, vrienden en collega's) voorafgaat aan professionele ondersteuning.

Veel materiaal op het gebied van vroege opvang van professionals, in hoogrisicoberoepen die zijn geconfronteerd met een ingrijpende gebeurtenis, is evidence-informed. Dit houdt in dat er overeenstemming is tussen de praktijk en de wetenschap over hoe vroege opvang eruit zou moeten zien. Huidige richtlijnen, zoals voor ambulancemedewerkers en geüniformeerden [2], zijn hierop gebaseerd. Er bestaat nog relatief weinig bewijs voor de werkzaamheid van bestaande interventies. Wel is uit onderzoek gebleken dat debriefing, ofwel de nadruk leggen op emoties vlak na de gebeurtenis, niet preventief werkt tegen het ontwikkelen van PTSS en in sommige gevallen, zoals wanneer mensen verhoogde vroege klachten hebben, zelfs een averechts effect kan hebben [3].

Gouweloos-Trines doet momenteel onderzoek naar het monitoren van mentaal welbevinden onder mensen in hoogrisicoberoepen, zoals zedenrechercheurs. Daarin beoogt zij in kaart te brengen welke factoren een negatieve invloed hebben op het welbevinden, maar ook wat juist energie geeft in het werk [4]. Uit haar onderzoek blijkt dat de manier waarop een organisatie omgaat met de stressklachten van de werknemer, een grote invloed kan hebben

3 GESPREKKEN MODEL

op het herstel van medewerkers na het meemaken van een ingrijpende gebeurtenis. Steeds meer organisaties met hoogrisicoberoepen implementeren mental checkups; coachingsprogramma's met herstelgerichte en gezondheidsbevorderende feedback. Gouweloos-Trines noemt de compassietevredenheid flyer van de GGD Amsterdam, die is gemaakt in opdracht van het Centrum Seksueel Geweld, een mooi voorbeeld van hoe er meer aandacht is voor het welzijn van hulpverleners. De flyer is te vinden via: www.ggd.amsterdam.nl/seksueel-geweld/artikel/

'Peer-support: aan één woord genoeg hebben' Lucy Dijkman en Susanne van Buschbach

Aansluitend hierop presenteerden drs. Lucy Dijkman en drs. Susanne van Buschbach (Traumaopvang OLVG Amsterdam) de achtergrond en inhoud van het Peer Support Programma. Dit is een programma ontwikkeld en geïmplementeerd in het OLVG na decennialange ervaring met opvang van medewerkers na ingrijpende gebeurtenissen. De kracht van opvang door collega's (oftewel peer-support) is dat je aan één woord genoeg hebt, aldus Dijkman.

De vroege opvang binnen OLVG wordt gedaan aan de hand van een driegesprekkenmodel. Hierbij vindt het eerste gesprek enkele dagen na de gebeurtenis plaats, het tweede na twee weken en het derde gesprek na één maand. Wanneer klachten dan niet zijn verminderd, kan er nagedacht worden over het inschakelen van professionele hulpverlening. De peer-supporter is een getrainde collega die uitgekozen is door de andere medewerkers. Drie belangrijke voorwaarden voor selectie van peer-supporter zijn onder

andere: vertrouwen en vertrouwelijkheid, gelijkwaardigheid (in functie) en een veilige omgeving. Een open cultuur op een afdeling waarin mensen vrijuit durven te spreken is essentieel om een Peer Support Programma tot een succes te maken.

Sinds kort wordt voor de trainingen tot peer-supporter gebruik gemaakt van e-learning; een online interactieve lesmodule die in samenwerking met het AMC is ontwikkeld. De lesmodule bestaat uit een korte animatiefilm, basisprincipes van peer-support en een kennistoets. Behalve als voorbereiding op de training kan het ook als bijscholing of naslagwerk dienen. De e-learning gebruikt illustraties gericht op ambulance- en ziekenhuismedewerkers en is door 44 peer supporters zeer positief beoordeeld. Momenteel wordt deze e-learning al in verschillende ziekenhuizen gebruikt.

Geïnteresseerden kunnen voor meer informatie contact opnemen via: 06-52564093 of L.Dijkman@olvg.nl en S.vanBuschbach@olvg.nl.

LITERATUUR

1. Gersons, B.P.R. (2005). Bijzondere missie: Geestelijke gezondheidszorg voor militairen en veteranen. Adviesrapport. Den Haag: Ministerie van Defensie.
2. Impact (2012). Richtlijn Psychosociale Ondersteuning Geüniformeerden. Amsterdam: Impact.
3. Sijbrandij, M., Olf, M., Reitsma, J.B., Carlier, I.V., & Gersons, B.P. (2006). Emotional or educational debriefing after psychological trauma. Randomised controlled trial. *Br J Psychiatry*. 2006 Aug;189:150-5.
4. Gouweloos-Trines, J. (2018). Supporting civilians and professionals after crises: Implications for psychosocial care [dissertatie]. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Wat is complexe rouw en hoe behandel je het?

De Vraag

Wat is een persisterende complexe rouwstoornis en hoe wordt het behandeld?

Expert Lonneke Lenferink

Een Persisterende Complexe Rouwstoornis (PCRS) is toegevoegd aan de DSM-5. De PCRS staat vermeld onder 'andere gespecificeerde trauma- en stressorgerelateerde stoornissen', waarbij wordt verwezen naar het derde deel van het handboek, waarin

stoornissen staan vermeld die nader onderzoek behoeven [1]. Hierdoor kan onterecht het vermoeden ontstaan dat PCRS formeel niet als diagnose kan worden gesteld. Echter wordt PCRS (code 309.89) wel degelijk erkend door Nederlandse zorgverzekeringen waardoor nabestaanden hun behandelkosten vergoed kunnen krijgen.

Wanneer iemand ten minste één jaar na het overlijden van een dierbare (bij kinderen 6 maanden) ernstige en invaliderende rouwreacties ervaart kan er sprake zijn van een PCRS [1]. Deze rouwreacties bestaan uit drie verschillende symptomclusters die sterk met elkaar samenhangen: separatieangst (bijvoorbeeld gepreoccupeerd zijn met het verlies), reactief lijden na het overlijden (bijvoorbeeld extreme boosheid ervaren naar aanleiding van het verlies) en verstoringen in identiteit en sociale leven (bijvoorbeeld het gevoel hebben dat het leven betekenisloos is sinds het verlies) [2].

Uit een overzichtartikel blijkt dat na een natuurlijk overlijden van een dierbare (bijvoorbeeld door een ziekte) één op de tien nabestaanden risico loopt op het ontwikkelen van klinisch relevante rouwklachten [3]. Wanneer een dierbare overlijdt door een onverwachtse en/of gewelddadige oorzaak, bijvoorbeeld door een moord, verkeersongeval, of suïcide, wordt het risico vergroot op het ontwikkelen van PCRS. Onder 172 nabestaanden van de MH17 vliegcrash bleek dat circa 1 op de vijf nabestaanden klinisch relevante PCRS klachten ervaarden 4 jaar na de ramp [4]. Ook is het risico op comorbide depressie en posttraumatisch stressklachten groter na een onverwacht en/of gewelddadig overlijden. Het ontwikkelen van PCRS en comorbide depressie en/of PTSS klachten na een gewelddadig en/of onverwacht overlijden van een dierbare wordt ook wel traumatische rouw genoemd. In een recent uitgegeven Handboek Traumatische Rouw wordt uitgebreid ingegaan

op behandelmethodieken van traumatische rouw [5].

Op basis van overzichtartikelen naar effecten van behandeling van rouwklachten kunnen ten minste twee conclusies getrokken worden (zie onder meer [6,7]). Ten eerste blijken klinisch relevante rouwklachten effectief behandeld te kunnen worden, maar is beperkte evidentie dat preventieve behandelingen effectief zijn. Ten tweede blijkt dat cognitieve gedragstherapie (CGT) de meest effectieve behandeling is. CGT voor behandeling van PCRS bestaat uit exposure, cognitieve therapie en gedragsactivering. Deze behandeling bestaat uitvoerig beschreven in Hoofdstuk 13 van het tweede deel van 'Protocollaire behandelingen voor volwassenen met psychische klachten' [8].

Expert

Dr. Lonneke I.M. Lenferink is postdoctoraal onderzoeker op het gebied van verlies- en traumaverwerking aan de Rijksuniversiteit Groningen en Universiteit Utrecht.

LITERATUUR

1. American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
2. Boelen, P. A., Lenferink, L. I. M., Nickerson, A., & Smid, G. E. (2018). Evaluation of the factor structure, prevalence, and validity of disturbed grief in DSM-5 and ICD-11. *Journal of Affective Disorders*, 240, 79-97. DOI: 10.1016/j.jad.2018.07.041
3. Lundorff, M., Holmgren, H., Zachariae, R., Farver-Vestergaard, I., & O'Connor, M. (2017). Prevalence of prolonged grief disorder in adult bereavement: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Affective Disorders*, 212, 138-149.
4. Lenferink, L., Nickerson, A., de Keijser, J., Smid, G. E., & Boelen, P. A. (2019). Trajectories of grief, depression, and post-traumatic stress in disaster-bereaved people. *Depression and Anxiety*. DOI: 10.1002/da.22850
5. de Keijser, J., Smid, G. E., & Boelen, P. A. (2018). *Handboek traumatische rouw*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
6. Boelen, P. A., & Smid, G. E. (2017). Disturbed grief: Prolonged grief disorder and persistent complex bereavement disorder. *BMJ*, 357, j2016.
7. Linde, K., Treml, J., Steinig, J., Nagl, M., & Kersting, A. (2017). Grief interventions for people bereaved by suicide: A systematic review. *Plos One*, 12(6), 0179496.
8. Boelen, P. A., & van den Bout, J. (2017). Protocollaire behandeling van persisterende complexe rouwstoornis. In: *Protocollaire behandelingen voor volwassenen met psychische klachten Deel 2* (Eds. G. Keijsers, A. van Minnen, M. Verbraak, K. Hoogduin, & P. Emmelkamp. Amsterdam: Boom Uitgevers.

Arq Psychotrauma Expert Groep en Uitgeverij Boom geven samen een reeks wetenschappelijke boeken en e-books uit op het gebied van psychotrauma. De boeken zijn te bestellen via de website van Uitgeverij Boom (boompsychologie.nl) en zijn ook te leen in de bibliotheek van Arq.

Arq-boekenreeks

Supporting civilians and professionals after crisis

Implications for psychosocial care
Juul Gouweloos-Trines, proefschrift 2018
 ISBN 9789463233552

An eye for complexity

EMDR versus stabilisation in traumatised refugees
Jackie June ter Heide, proefschrift 2015
 ISBN 9789089539175

Psychodiagnostic assessment with refugees

Studies on the Cultural Formulation Interview and Somatization
Hans Rohlof, proefschrift 2018
 ISBN 9789462339750

Levensverhalen en psychotrauma - Narratieve exposure therapie in theorie en praktijk

Ruud Jongedijk, 2014
 ISBN 9789461056375

Setting the stage for recovery

Improving veteran PTSD treatment effectiveness using statistical prediction
Joris Haagen, proefschrift 2017
 ISBN 9789462336766

A new generation

How refugee trauma affects parenting and child development
Elisa van Ee, proefschrift 2013
 ISBN 9789461057631

Crossing borders - Trauma and resilience in young refugees. A multi-method study

Marieke Sleijpen, proefschrift 2017
 ISBN 978902409402

Mental health in war-affected populations

Pim Scholte, proefschrift 2013
 ISBN 9789461057631

Over grenzen

Liminaliteit en de ervaring van het verzet
Ismee Tames, oratie 2016
 e-book, ISBN 9789024406791

Long term psychosocial consequences

- For disaster affected persons belonging to ethnic minorities
Annelieke Drogendijk, proefschrift 2012
 ISBN 9789461056382

Complexe rouw begrijpen en behandelen - en andere vraagstukken voor de psychotraumatologie

Paul Boelen, oratie 2016
 e-book, ISBN 9789058758590

Trauma, lichaamsbeleving en seksualiteit

- Een geïntegreerd behandelprogramma met bewegings-, lichaamsgerichte en verbale componenten
Mia Scheffers en Ria Helleman, 2013
 e-book, ISBN 789461052643

Psychotrauma wel beschouwd

Liber amicorum voor prof. dr. Rolf Kleber
Peter van der Velden, Trudy Mooren en Jeroen Knipscheer (red.), 2015
 ISBN 978905875467

Verbinden na trauma

Miranda Olf, oratie 2012
 e-book, 9789461273833

ESTSS 2019

The 16th European Society for Traumatic Stress Studies Conference

“TRAUMA IN TRANSITION: BUILDING BRIDGES”

14 - 16 June 2019

Conference centre “De Doelen”

Rotterdam, The Netherlands

KEYNOTE SPEAKERS

Prof. Bernet Elzinga

Prof. Christine Heim

Dr. Mark Jordans

Prof. Gerhard Andersson

www.estss2019.eu

info@estss2019.eu

